

№ 177—179.

FRONDOAN LEVYTSKY
Ontario, California

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОТЕКА

ФРЕДЕРІК МІСТРАЛЬ

СПОГАДИ И ОПОВІДАННЯ

ЛІБРАРІЯ
ЛЯЙПЦИГ
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

головні склади:

BERLIN W 62 / ЛЬВІВ / WINNIPEG MAN. (Canada)

Досі появилися оці книжки:

- 1—6а. Лепкий Б., Начерк історії української літератури (до нападів Татар), І., нове ілюстроване видання.
7. Левицький-Нечуй Ів., Запорожці.
8. Ляфонтен Ж., Байки (з 4 образками).
- 9—11. Карпенко-Карий, Суєта, нове видання.
- 12—14б. Крушельницький Антін, Іван Франко, поезія (Літературні характеристики укр. письменників, І).
- 15—16. Руданський С., Співомовки (зі вступ. Лепкого).
17. М. Вовчок, Десять братів і десята сестричка Галя.
- 18—20. Ахеліс Тома, др., Начерк соціології.
21. Мамін-Сибіряк Д. Н., Чутлива совість.
- 22—23. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть І.
- 24—25. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІІ.
- 26—27. Кміт Юрій, В затінку й на сонці оповідання.
- 28—29а. Збірник народніх пісень і дум.
- 30—33а. Чайківський Й., Всесв. історія І, стар. віки, з ілюстр.
34. Кіплінг Р., От собі казочки (з двома ілюстр.).
- 35—36. Кіплінг Р., От собі сторійки (з трома ілюстр.).
37. Беризон В., Новоженці, комедія в двох діях.
- 38—39. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІІІ.
40. Езон, Байки.
- 41—43б. Барвінський В., Скошений цвіт, повість.
- 44—47. Раковський, Ів. др., Психологія, І.
48. Андреев Л., Три оповідання.
- 49—50. Карпенко-Карий, Хазяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. Беризон В., Понад сили (драма).
- 53—56. Чайківський Й., Всесвітня історія ІІ. (серед. віки).
- 57—59. Ніцше Фр., Так мовив Заратустра. Часть ІV. (кінєць).
60. Марко Вовчок, Від себе не втечеш (оповідання).
- 61—62. Ібсен Г., Будівничий Сольнес, драма.
- 63—64. Гоголь М., Тарас Бульба, повість, з ілюстр.
65. Руданський С., Цар-соловей, поема-казка.
66. Молієр Ж. В., Лікар-шуткар, жарт у 1 дії.
67. Котляревський Ів., Наталка Полтавка, укр. опера.
- 68—72. Чайківський Й., Всесвітня історія ІІІ (нововічна).
- 73—74. Николишин Д., Розладдє (драма).
75. М. Вовчок, Кармелюк, Невільничка (оповідання).
- 76—77. Геновефа, опов. (з образк.).
78. Буліш П., Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. Кобилянська Ольга, Некультурна (новеля).
80. Кобилянська Ольга, Valse mélancolique.
- 81—84. Франс Ан., На білих скалах, повість.
- 85—86. Толстой Л., Живий труп, драма.
- 87—91. Барвінський О., Спомини з мого життя, І.
92. Яричевський С., Княгиня Любов, драма.

ФРЕДЕРІК МІСТРАЛЬ

СПОГАДИ
Й
ОПОВІДАННЯ

переклала

ГАННА ЧИКАЛЕНКО

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ—ЛЯЙПЦІГ

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainśka Knyharnia
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

Доля недержавних народів, що, хочачи-нехочачи, опинилися в якімсь чужім державнім організмі, майже скрізь однакова. На такий народ спадають утиски з метою „об'єдинити“ його з цим організмом, йому завдають тяжкі удари, вимірені там, де той народ проявляє найбільше своє національне „я“, чи ним являється мова, віра, чи що инче. Гнетений народ бореться, як уміє, а та вже боротьба не в кожного народа однаково проявляється.

В історії змагань за національну окремішність ледви чи знайдеться де так багато схожостей, як саме між двома близькими долею, та далекими собі кров'ю, народами — між українським та провансальським. Обом їм, мешканцям благодатного півдня, страх як доводилося терпіти від тяжкої кривди, яку їм заподівали сильніші північні бративім'я „об'єдинення“ — офранцуження, чи обрусіння; обидва вони починали свою боротьбу від оборони своєї мови; в обох їх національне відродження мало своє джерело в розбудженню з довговічного сну народнього слова; в одного і другого таку велику роль відіграло село, селянин, одинока колись кляса, що для неї національна мова не

стала ще мертвою, за яку її признали були чужі можновладці і свої власні пани; в одного і другого однаково великі літературні таланти вигрібували з забуття минуле, відновлювали традицію, складали цеголки на будову національного життя. Правда, український рух пішов куди далі за провансальський, не спинився на літературних змаганнях; але ж був час, коли він, головно в подробицях, дуже скидався на останній. Ця книжка великого провансальського поета й патріота, що її подаємо в українському зодягу, дає на це явний доказ.

*

Під терміном „провансальська“ мова треба розуміти всі ті різні романські мови та діалекти на просторі південної Франції: між Атлантичним Океаном та Піренеями — на заході, Альпами — на сході, Середземним Морем — на півдні її лінією, проведеною від Жіронди до Альпів — на півночі. Виходячи поза межі Франції, провансальська мова переходить на заході, в Іспанії, в катальонську, на південному сході — в італійську. Ця мова зпоміж усіх романських говірок найраніще виробилася, вона ще найбільш у своїх найдавніщих формах наближається до свого джерела, з якого витворилася, до латинської народньої мови. На те і вказує її найдавніща назва: *lingua romana* — римська мова, назва, яка збереглася подекуди ще й досі. Та ще її й инакше називають.

Від слова „ос“ (так) її звуть „langue d'ос“ — так звав цю мову, між инчим, і Данте — супроти „langue d'oui“, яку то назву прикладають до французької мови, або просто окітанською мовою. Та ще звуть її лімузенською від околиці Лімузен, де ця мова найчистіша, або провансальською від країни Прованс (лат. provincia), де прокинулося вперше провансальське літературне життя¹). Мова ця, для себе самотійна, переходова між італійською, еспанською і французькою — усе ж таки більше зближається до італійської, ніж до французької. Перші граматики цієї мови складені вже в XIII. і XIV. ст.

Провансальська література веде свій початок із народньої поезії, яка прокинулася вже дуже здавна у Провансі. Доказ на її існування ми находимо в найдавнішому рукописному провансальському пам'ятнику з X. ст., в дидактичній поемі, написаній якимось черцем, знайомим із латинською мовою. Та поезія — то були вірші епічного або лірично-епічного змісту, вірші, які виголошували мандрівні співці, жоґляри (з-французька: жонґлери, Jongleur), у супроводі якогось струменту, і, не списувані, переходили від покоління до покоління. Не дивно, що з тої поезії,

---

¹) Мимоволі кидається в вічі й тут схожість із українською мовою, яка донедавна теж мала багато різних назв (пор. українська, руська, русинська, південноруська, малоруська; рутенська, руснацька, хахлацька й. т. д.)

розцвіт якої припадає на ІХ. і Х. ст., нічого не лишилося. Та з часом, протягом ХІ. ст., з неї встигла розвинутися штучна поезія, яка у ХІІ. і ХІІІ. ст. дійшла до вершка свого розвитку. Вона зпочатку мало ріжнилася від народніх співанок жаґлерів, але що далі, то більш почала набірати лицарського характеру. Творцями її були зпершу зубожілі лицарі, яких звали трубадурами або труверами (від слова: „trovar“ —находити, творити), але з часом вона переходить у міщанські кола, поезією займаються сини купців, ремесників, студенти, бурсаки й т. д. Трубадури приймали звичайно у свою службу співців, жаґлерів, які співали укладені ними вірші і враз зі своїми панами являлися бажаними гістьми на замках та дворах аристократії. Пісні трубадурів поділялися щодо свого змісту й форми на кілька родів, мали декілька назв (*канцони* — пісні кохання; *сірвенти* — воєнні, політичні, релігійні, моральні пісні, суб'єктивні переживання поета; *тенцони* — полемічні вірші; *пасторелі* — пастуші пісні; *баляди* — пісні до танцю й т. д.), але ж це були ліричні співанки (усупереч до тогочасної епічної поезії в північній Франції), й їх змістом найбільш таки зворушливе кохання, краса, вірність і честь жіноча, лицарська оборона жінки. Тим то й не диво, що трубадури тішилися великими ласками у шляхетського жіноцтва, яке не жаліло гостинців для своїх придворних співців. Число трубадурів, по яких полишилися пісні — дуже велике, воно

доходить до чотиріста. Найстарший трубадур — це Гійом граф Поатьє (умер 1127), пісні якого все ще мало відбігають од народніх співанок; із пізніщих назвемо Бернара з Вентадура († 1195), по якому лишилося яких 50 коротких, хоч простих формою, але ж сердешних любовних пісень, воевничого Бертрана де Борн (XII. в.), автора багатьох сірвент, Гвірота де Борнейля (XIII. в.), що його вже самі сучасники звали майстром, Пейра Відаля (XIII. в.), Пейра Кардіналя й т. д. Із князів, що були трубадурами, назвемо: Ришарда Льв'яче Серце († 1199) й короля Альфонса II з Арагонії († 1196).

Та поетична діяльність трубадурів не замкнулася в межах самого Провансу; швидко трубадурська пісня почала продиратися до Франції, Іспанії, Італії, а навіть до Німеччини, й сильно впливати на поезію сусідів. Був час (друга половина XII. в.), коли провансальська поезія надавала тон у літературних колах світа, та тільки політичні події у другій половині XIII. в. відразу підкосили ту пишну квітку, що так гарно розцвіла була у провансальському квітнику. Альбігойські війни¹⁾ в XIII. в. порушували безліч замків, тих вогнищ діяльності трубадурів — й самі співці розбрелися світами. Упадок політичної са-

---

¹⁾ Провансальська мова почала було входити в церкви Альбігойців, тим то хрестовий похід проти цих останніх був і походом проти провансальської мови.

мостійности Провансу приніс занепад не тільки трубадурській поезії, але й цілому літературному життю тої країни (крім поезії трубадурів, залишилося з XII.—XIII. в. багато новель, очевидних прототипів Бокачієвого „Декамерона“, кілька релігійних драм і комедій, і доволі багато дидактичної та моралізаторської поезії). Зі злукою Прованса з Францією починається централізація не тільки політичного, а й духового життя. Починаючи від XV. в. провансальською мовою перестають користуватися в адміністрації, рідко хто вживає її в письменстві (хоч подекуди нею писав іще дехто в XVII. в., а то й у XVIII. ст.), нарешті, вона спадає до становища *ratois*, себто, місцевої народньої говірки, жаргону, й загальна традиція писати провансальською мовою геть уривається. Після того словник тої мови швидко починає губити свій запас слів на абстрактні тямки, нові письменники, які й пишуть по-провансальському, під впливом французчини, що, завдяки загальному обов'язковому навчанню, запустила ще глибше коріння, починають брати їх із французької мови, приспособлюючи тільки ті слова до провансальської фонетики — й питомі провансальські вислови що раз більше попадають у забуття.

Те саме сталося і в правописом. Не вироблена як-слід провансальськими трубадурами ортографія вже ніяк не могла устаткуватися тоді, як Прованс залила Франція. Письменники захоплюють закони французького право-

пису й живцем прикладають його до своїх провансальських творів¹⁾ — і, нарешті, доходить до того, що кожна місцева говірка має свою окрему ортографію, кожний письменник пише своїм окремим правописом²⁾).

І з самою мовою зчинилися великі зміни. В міру того, як французька мова почала витискати провансальську і з життя, і з письменства, ця остання що раз більше тратить свою єдність, і як якому письменникові заманулося було писати по-провансальському, то кожний писав своєю говіркою. До того прийшли ще утиски уряду. Централістичний французький уряд, раз-у-раз побоюючись, щоб Провансальцям не прийшло на думку відокремитись од Франції, вже здавна вів на Провансі лінію офранцуження, й, нарешті, 1539. р., заборонив, із наказу короля Франсуа I., вживати провансальську мову в офіційальних документах. За урядом поспішило пофранцужене громадянство. Академія в Тулюзі, заснована в 1324. р., яка колись давала нагороди виключно за найкращі провансальські вірші, вже в 1513. р. починає допускати до конкурсу і французьких поетів, а в 1679. р. адміністрація її забороняє

---

¹⁾ Подібно, як це було в нас; у XVIII. ст. не було ще як-слід виробленого укр. правопису, й через те в XIX. в. письменники почали вживати „ярижки“.

²⁾ Знов же подібно, як у нас, див. про це у „Споминах“ VII, стор. 110; там же про анальоґічний розвиток народньої мови в новім провансальськім письменстві.

приймати провансальські твори¹⁾ [аналогічно, як було в нас, з Могиллянською Академією]. Тільки ж жива мова й літературна традиція, яка ще животіла, не допускали до повного упадку провансальського письменства: на протягу XVI.—XVIII. вв. й на початку XIX. в. в різних частинах південної Франції все-таки виринають сям та там поети, які пишуть своїми місцевими говірками: гасконською, лянґедоцькою та провансальською, пишуть драми, комедії, поеми й т. п. Найвидатніші між ними були Гасконець Белльо (1532—1588), та абат Фавр (1727—1783) із Лянґедоку²⁾.

Велика французька революція 1789. р. дала почин до національного відродження Провансу, дарма що політика Конвенту дуже гостро поставилася до недержавних націй Франції: появляються провансальські газети, журнали, альманахи, між якими „*Boui Abaïssou*“ відіграв неабияку роль в цьому новому відродженню провансальського письменства (див. „Спомини“, стор. 109). Тільки ж увесь цей час не дав нічого помітного для провансальської літератури. На початку XIX. ст. появилася ціла низка людей, прихильних до провансальського слова, письменників, що пробували писати і по-провансальському, а то й по-французькому на провансальські теми. Людей тих можна назвати предтечами нового провансальського руху, що

¹⁾ Цю заборону скасовано аж у 1893. р.!

²⁾ див. „Спомини“ V, стор. 84.

проявився у праці молодого покоління провансальських патріотів, які назвали себе „фелібрами“¹⁾). До них належать ось які найвизначніші: Фабр д'Оліве, Жан Ребуль, Віктор Желю та Жак Жасмен²⁾).

Після „предтеч“ прийшли вже самі „фелібри“, в половині ХІХ. в., і цей період розвитку провансальського письменства ще не закінчений. Характер нового цього руху чисто літературний, із політикою не має він нічого спільного. Фелібри дуже люблять Прованс, провансальський народ, провансальську мову, стараються писати тільки по-провансальському і скрізь обороняють право на самостійну провансальську культуру, але ж при тому почувують себе Французами³⁾). Фелібри поділили

---

1) Провансальське слово «lou felibrige» визначає того, що робить книжки, книжника, а далі такого, що книжки пише, поета, письменника. Про основи фелібрського товариства в 1854. р., див. „Спомини“, ХІІ, стор. 171.

2) див. про нього та про Ребуля „Спомини“, Х, стор. 152, про інших VII, стор. 109.

3) див. розмову М. Драгоманова з Руманілем у 1872. р., надруковану в його „Чудацьких думках“, [Львів 1892, стор. 209]; наводимо ту цікаву розмову вповні. „Я завважив“, пише Драгоманов, „що поки весь рух фелібрів буде обмежатись на поезіях, доти він зостанеться кружковим і поверховним.

— Що робити? — питав Руманіль.

— Писати популярно-наукові книжки, виборчі маніфести, говорити по-провансальському на мітингах, коли вже закон не дозволяє вам учити по-своєму у школах.

цілу територію, де говорять провансальськими говірками, на чотири частини (Прованс, Лянґедок, Аквітанія, Каталюнія), раз-по-раз організують періодичні з'їзди, на яких читають нові твори в тих чотирьох мовах, виставляють нові драматичні твори, співають провансальські пісні, відновлюють різні старі провансальські звичаї й т. д. З'їзди фелібрів у Провансі дуже популярні, в них беруть живу участь люде з усіх станів і з усіх частин Франції.

Цілий цей рух в'яжеться з ім'ям Руманіля¹⁾, Обанеля, але ж, головно, із автором цієї книжки, яку подаємо в перекладі українською мовою, з Фредеріком Містралем (1830—1914) „королем фелібрів“, як його називають, із захопленим любителем усього, що провансальське, великим провансальським письменником і автором найповнішого словника провансальської мови (*Lou Tresor dou felibrige*²⁾).

*

Ледви, чи можна де знайти такого поета, який за свого життя користувався б такою пошаною

— Знаєте, — сказав мені Руманіль, — на це нам зважитись трудно, бо ми все-таки Французи (*parce qu'après tout nous sommes de Français*)!“

Як бачимо, з того боку провансальський рух лишається сильно позад українського.

¹⁾ Про нього і про інших докладніше у „Споминах“, див. VII (стор. 109), X (стор. 150), про Обанеля VI (стор. 100), XII (стор. 169).

²⁾ див. „Спомини“ XII, стор. 173; появился „Словник“ у Авініоні у двох томах (1878—1886).

й любов'ю, якої зазнавав цей великий провансальський письменник. Треба було бачити ті овації, які справляло йому населення, чи то з приводу його виступів на зборах фелібрів, чи на яких інших зібраннях, чи то просто випадково, коли його висока, трохи згорблена роками постать, із білими як молоко вусами та борідкою, з'являлася донебудь у театрі, чи на балконі підчас якого свята студентів, чи инчого обходу, які так часто влаштовують мешканці Провансу! Його невелика скромна оселя в Мальяні відома кожному Провансальцеві. Перекладчиці цього твору доводилося бачити, як військова частина, проходячи, по-військовому віддавала честь Містралеві, що стояв собі у своєму садку. Досить сказати, що він сам одслонив свій пам'ятник, велику бронзову фігуру, котру за його життя провансальський народ поставив йому в 1910. р. в Арлі (Arles) з приводу 80 років оді дня його народження. Такої великої чести не зазнав іще ні один письменник культурного світа!

Життя Містраля й та роля, яку відіграв він у відродженню провансальської мови й літератури, так добре описана ним самим у творі, який подаємо, що нам лишається ще тут сказати тільки декілька слів про його що-найважливіші писання.

Найбільш відомим і найкращим його твором уважають поему „Мірейо“ (1859) — сільську епопею на 12 пісень. Зміст поеми дуже простий. Мірейо, дочка заможних господарів,

та Вінченто, бідний наймит її гордого та впертого батька, старого Рамона, покохались; батьки Мірейї проти їхнього шлюбу, вони хотять оддати її за найбагатшого парубка в селі; дівчина тікає з дому, щоб шукати захисту в монастирі трьох святих Марій, та по дорозі через сухий дикий степ К'ро падає, знесилена втомою і спекою, і вмирає. Поему цю критика, починаючи від Лямартіна¹⁾, зрівнює з найкращим зразком такої літератури у Греції, з Одиссеєю Гомера, так у ній, як на долоні, відбивається природа Провансу, характер та життя провансальського народу, такого, яким його бачив Містраль у своєму рідному селі, його щоденна праця, свята, його звичаї, повір'я й пісні. Чудова класична форма поеми, надзвичайно багата й чиста народня мова епопеї роблять „Мірейю“ найкращим твором провансальської літератури²⁾.

Із інших творів Містраля назвемо ще „Календо“ (1867) — алгорична поема про чудову принцесу в неволі в розбійника, котру визволяє молодий лицар (чудова принцеса — Прованс, розбійник — Франція, визвольник — молоді фелібри³⁾); далі збірник віршів „Золоті

---

¹⁾ Про це див. „Спомини“, XV, стор. 215.

²⁾ див. про роему згадки у „Споминах“ XI, стор. 156, XV, стор. 211; на сюжет цієї поеми відомий французький композитор Гуно (Gounod) написав оперу „Мірейю“, дуже популярну тепер у цілій Франції (про це згадка у „Споминах“, XIV, стор. 207).

³⁾ див. про цю поему „Спомини“, X, стор. 149.

острови — *Lis isclo d'or* (1876), „*Нерто*“, поема з історії Авініону¹⁾ „*Королева Жанна*“ (1890), історична трагедія з блискучого періоду провансальської історії в середніх віках, „*Поема Рони*“ (1897), де Містраль описує головну річку Провансу, Рону, й життя на ній у ті часи, коли ходили по ній баржі, і переплітає опис того життя з місцевими легендами та оповіданнями й т. д. Крім того, Містраль зібрав і видав величезний етнографічний збірник і, як уже сказано, склав словник провансальської мови. В Арлі заснував він Національний Музей, на який оддав майже весь свій маєток.

Твори Містраля переведено майже на всі європейські мови. У 1904. р. дістав поет літературну премію Нобля.

*

Твір, який подаємо в українському перекладі, — це не тільки спогади з молодих літ, як їх скромно озаголовлює Містраль, але й живий образ руху тих молодих провансальських ентузіястів, які не тільки відродили занедбане письменство, але й забутий провансальський народ пробудили до нового життя. Для українського читача він іще зокрема має те значіння, що, читаючи його, на кожному кроці він одчуватиме щось дуже знайоме, чимось рідним дихатиме на нього не тільки тоді, як перед

---

¹⁾ про неї див. у „*Споминах*“ VIII, стор. 125.

його очима переходитимуть картини з життя провансальського селянина з його патріархальністю, звичками, повіррями, з його буйною фантазією, з його казками, піснями, звичаями й любов'ю до землі, з його релігійністю та побожністю, з його наївністю — але й як він ізрівняє відомий йому тернистий шлях, що ним продиралося на волю українське письменство, з тою великою вагою, яку брали на свої плечі захоплені борці провансальського слова, щоб вибороти йому право на існування. І ті схожості кидаються в очі в кожній стадії розвитку національного руху обох народів, починаючи від аматорства і сміхотворства, й кінчаючи боротьбою за правопис і чистоту народньої мови. Спокій, лагідний тон, невимушений гумор — ось що характеризує ці мистецькі образки. Та чим найбільше захоплює нас Містраль, то тою невимовною любов'ю до всього, що рідне, що провансальське, — й тим незвичайним пієтизмом до села, з якого мов із невичерпаного джерела черпала і все ще черпає свої соки відроджена провансальська народність. Не диво, що „Спогади“ робили й усе ще роблять велике вражіння на земляків Містраля й на читачів інших селянських націй.

Друкувалися „Спогади й оповідання“ зпочатку у „Провансальськiм Альманаху“, і звідтіля появилися окремою відбиткою та ще з паралельним французьким перекладом самого автора; звідтіля зроблено й український переклад. Сам переклад друкувався у 1912. р. в

„Літературно Науковому Віснику“ (кн. 1, 4—6, 9—12) — а тепер виходить окремо, переправлений, зрівняний із оригіналом і вигладжений. Усі вірші, перекладені колись слово-до-слова прозою, в цьому виданню передано ритмом їх оригіналів (здебільшого, без римів; у первотворі всі вони римовані) — за те ж оригінальні тексти, що були в „Віснику“ побіч дослівного перекладу, попропущано.

Ч—ко В—ля.

**СПОГАДИ
Й
ОПОВІДАННЯ**

I.

Відколи я себе пам'ятаю, то, як і досі, згадую довгу смугу гір на південь од нашої оселі. Від ранку до вечора синіли їхні хребти та скелі; наче високі хвилі, здіймались верхів'я, спадали долини. То були Альпіллі¹⁾, підперезані оливковими лісами, мов скелисті кряжі Греції, мов справжня твердиня минулої слави та легенд.

У підніжжя цих гір Кай Марій, визвольник Риму, ще й досі популярний у цій стороні, чекав на варварів, окопавшись високим валом. Сліди цих валів і досі стоять на тому самому місці, те саме сонце, що й дві тисячі років тому, обливає їх своїм золотим світлом.

Попід цими ж горами лежить у руїнах великий римський водопровід, що подавав воду в Арени Арля. Водопровід той тутешні люде звать сараценським, бо по йому еспанські Маври, під час облоги Арля, пролізли в місто. На сих самих скелях стояли неприступні

---

¹⁾ Пасмо невисоких гір на схід від Провансу.

замки лицарів-хрестоносців, у сих запашних долинах прекрасні дами вітали трубадурів. Тут же, під помостом монастиря на Мон-Мажор, сплять наші арлезіянські королі; в щечерях сих скель та в сонних долинах блукають і досі наші феї.

Село моє Мальян лежить посеред широкої та родючої долини, яку, мабуть, на спомин про Кая Марія звать Кайєю.

— Коли я ходив іще боротись, — оповідав мені раз один із Мальянців, старий борець нашої округи, — то бачив чимало світа: сховадив увесь Лянґедок¹⁾ та Прованс²⁾ . . . Але ніколи не бачив такої рівної землі, як оця: Як би провести плугом борозну, відси аж до моря, миль двадцять завдовжки, рівну мов свічка, то вода з моря потекла б сама собою. Так що хоч наші сусіди і звать нас »жабоїдами«, але ми, Мальянці, впевнені, що немає на світі кращої країни, ніж наша.

Батьки мої жили в старій оселі, на хуторі, мали чотирі пари волів, плугатиря, погоничів, пастуха, наймичку (яку ми кликали тіткою), часом помісячних або поденних під гарячий час, чи то під косовицю та жнива, чи

---

¹⁾ Західна частина південної Франції, головне місто Тулуза.

²⁾ Східна частина південної Франції, головне місто Екс[Аіх]

то до винограду або оливок. Батьки мої були те, що ми з'ємо «хазяїни»; жили з діда-прадіда на своїй землі, обробляючи її.

«Хазяїни» в арлезіянській країні — це окрема кляса суспільства, щось середнє між звичайним хліборобом та буржуа. Вони мають себе за аристократів і пишаються своєю власною клясовою самоповагою. Бо коли хлібороб із села працює заступом, зігнувшись, на невеликому клапті землі, «хазяїн» хутора з Камаргі¹⁾ або Кро²⁾ йде за своїм плугом, не згинаючись та виспівуючи.

Як би ми хотіли пишатися своїм родом, як це дехто й робить, ми могли б довести, що рід Містралів починається від Містраля Дофінського, що володів Мондрагоном та Романеном. А в Сен-Ремі, відки мій батько, й досі ще стоїть палата Містраля де Романен, відома під найменням палати королеви Жанни.

Батько мій повдовів і оженився вдруге, коли йому було п'ядесять п'ять років. Ось як він стрівся з моєю матіррю. Раз, на св. Івана, «хазяїн» Франсуа Містраль косив разом із косарями: юрба жінок із села ходила за громадільниками і збирала колос.

Батько мій запримітив гарну дівчину, що відставала позаду, наче соромлючися збирати

---

¹⁾ Острів між двома рукавами Рони.

²⁾ Суха рівнина на самому півдні Провансу.

колос, як інші. Він підійшов до неї і спитав:

— Чия ти, дівчино? Як тебе звуть?

Дівчина відповіла:

— Я дочка Етьєна Пуліне, мальянського мера¹⁾. Мене звуть Деляїда.

— Як? — здивувався батько: — дочка Пуліне, мальянського мера, ходить по нивах збирати колос?

— Нас велика сім'я, шість дівчат та двоє хлопців, — відповіла вона. — Хоч батько й заможний, а як ми просимо в нього на одягу, то він каже: «Діточки, коли хочете прибіратись, то заробіть самі». От чому я й ходжу по чужих нивах.

Пів року після сеї розмови, що нагадує біблійну сцену «Рути та Вооза», батько мій посватав Деляїду, а через рік і я народився. Я побачив світ божий 8. вересня 1830. року, над вечір.

Породивши, мати послала по батька, що був, як звичайно, на полі.

— Хазяїне, — гукав посланець, добігши до місця, звідки можна було вчути голос, — а йдїть-но, хазяйка саме розсипалась.

— А скільки? — спитав батько.

— Один, та добрий!

— Хлопець! Нехай росте великий та розумний.

---

¹⁾ староста, віт, начальник громади

І наче нічого й не трапилось, скінчив він свою роботу й помалу вернувся додому.

Не то, щоб він був такий немилосердий, але просто, вихований, як здавна Провансальці, в римській традиції, він мав у собі вдану жорстокість давнього *pater familias*.

Охрестили мене Фредеріком. Мати ж моя, вважаючи, що я вродився саме на Різдво Богородиці, хотіла дати мені ймення Нострадамуса: раз, щоб подякувати Пресвятій Діві, а вдруге, на спомин про відомого астрольога Нострадамуса, що був родом із Сен-Ремі. Але ні в мерії, ні в церкві не згодились на це незвичайне та містичне ймення.

Мій перший вихід у світ я в'являю собі на руках у матері, коли вона, в усій красі молодого материнства, винесла мене, свою втіху, на показ подругам. А вони зустріли мене, по давньому звичаю, парою яєць, окрайцем хліба та грудкою соли, приказуючи:

— Будь повний, — як яйце, добрий, — як хліб, а мудрий, — як сіль.

Коли мені минуло пів року, мене визволили від сповивача, бо до того часу баба моя дуже радила, щоб мене держали туго сповитим, щоб не був ні криворуким, ні кривоногим. На св. Йосипа, провансальським звичаєм, мене пустили на ноги: мати принесла мене в церкву й поставила мене на ноги на

вівтарі святого, держучи на сповивачі попід руки, а хрещена мати приказувала:

— Avene¹⁾ avene, avene!

Це були мої перші кроки.

Що-неділі ми ходили в Мальян до церкви; йти треба було з пів милі що-найменче. Звичайно мати носила мене на руках, але одного разу, — мені було років з п'ять, — бідна жінка спустила мене на землю, зітхнувши:

— Ні, ти вже занадто важкий, я не можу більше носити тебе.

Після служби ми з матір'ю йшли до її батьків, де звичайно збиралися сусіди поговорити про політику.

Сусід Дюма, — він був за суддю, але 1830. р. пішов в одставку, — любив більш за все давати поради, наприклад, що-неділі він говорив моїй матері:

— Не давайте дитині ні ножа, ні ключа, ні книжки, бо ножем дитина може порізатись, ключ може загубити, а книжку подерти.

Сусід Дюма приходив не сам, а зі своєю огрядною жінкою та одинацятьма, чи дванацятьма дітьми. Вони заповняли собою весь «сальон», чудовий старосвітський сальон мого діда та баби.

Сусід любив почванитися своїм потомством

---

¹⁾ йди, йди, йди

і не без пики загадував то одному, то другому, по черзі, деклямувати монолог «Терамена»¹⁾).

Потім звертався до матері:

— А ваш, Деляїдо? Ви не вчите його нічому?

— Як ні! — відповідала наївно мати: — він уміє про Івана Свинаря.

— А ну, малий, розкажи нам про Івана.

І я, схиливши голову, починав несміливо: «Хто вмер? — Іван Свинарь. Хто по нім тужить? — Чорний царь. Хто співає? — Перепілка. Хто дзвонить по душі? — Кагла. Хто носить жалобу? — Каглянка».

З таких казочок, пісень та прислівок батьки наші в ті часи навчали нас рідної провансальської мови, а тепер не таке повелося в родинах: дітей учать системою сусіда Дюма; та й виучують таких, що живуть мов прибудні у своїй рідній країні, не маючи жадного звязку з нею. Правда, тепер зайшла мода на те, щоб покидати всі добрі старі звичаї.

Я не можу лишити садка мого дитинства, не зірвавши ще зо скілька квіток.

Зараз за нашою оселею, коло дороги, була

---

¹⁾ Терамен — діва особа з трагедії великого французького драматурга Расіна (1639—1699) п. з.: «Федра», увійшов у поговірку через свій помпезний монолог.

копанка. Вода в ній була неглибока, чиста та прозора. Малим я дуже любив гратись на березі. Це була перша книжка, з якої я, граючись, вчився природничих наук.

Там були й риби; вони пробігали зграями у прозорій воді; я пробував ловить їх старим друшляком, надівши його на хворостину. Там літали блискучі бабки — зелені, сині та чорні; тихенько я скрадавсь до них, як вони сідали на очереті, й милувався, як їхні тоненькі тільця з прозорими крильцями тремтіли в моїх пальчиках. Великі руді жуки з білим черевом стрибали по воді й перебірали ніжками достеменнісінько як швець, що тягне дратву. Жаби вилізали з моху, світили зеленими з золотими взорами спинками і, вгледівши мене, скакали в воду. Трітони та салямандри лазили в болоті на дні. Додайте до цього цілий ліс водяних рослин: осока з довгим темним, оксамитним колосом, латаття, водяні лілії, що стелють свої великі круглі листки по воді з білою мов чаша квіткою, ситняг, лепеха, очерет, рожеві китиці, сині зірки всяких водяних квіток, бліді нарцизи та ряска.

Але ніщо в світі не вабило мене так, як оті півники¹⁾. З куща довгого, вузького зеленого листа, на довгих стеблах, мов золоті то-

---

¹⁾ В Галичині відомі під назвою: косень, коситиння.

п'рці, гордо стреміли вони над водою. Здається мені, що герб Франції та Прованса, золоті лілії на синьоголубому полі, були не лілії, а сі водяні півники.

Саме тоді в нас було по жнивах, і почали вже молотити хліб; усі люде були на току. Коло коней та мулів на гармані¹⁾ працювало не менш двадцяти чоловік, перевертаючи деревляними вилами солому, та відгортаючи вимолочене зерно.

Збоку, на трьох звязаних докупи стовпах, висіло велике решето. Дівчата носили кошиками зерно, засмічене порохом, половиною та грудками землі й насипали в решето, а «хазяїн», мій батько, високий та кремезний дід «підсівав» по вітрові.

Коли вітер меншав або зовсім стихав, батько, держучись руками за решето, повертався в той бік і, серіозно, наче розмовляючи з добрим богом, говорив:

— А ну бо повій іще, повій трохи!

І містраль²⁾ наче слухався старого й віяв знову, забіраючи порошок та половику, а чисте, мов золоте, зерно падало золотим дощем на купу, що на очах росла та росла коло ніг підсівальника.

---

¹⁾ місце на току, де розложений хліб для молочення

²⁾ Містраль — вітер, що дме над Провансом із північного сходу здовж долини Рони.

Увечері, коли зерно було зсипане лопатами на високу купу, а робітники вмивались од пороху біля криниці або напували скотину, батько мій, намілувавшись золотим зерном, держальном від лопати робив хреста на тій купі, приказуючи:

— Хай Бог тебе ростить.

Раз, одного такого вечора, — мені було ледве п'ять років, і я ходив іще у спідничках — навалявшись досхочу у свіжій соломі, я подався до копанки.

Вже кілька день півники почали розцвітати, і в мене руки свербіли зірвати хоч одну з тих чудових квіток.

Як тепер пам'ятаю, підходжу до копанки, тихенько, обережно нахиляючись над водою, простягаю руку до квітки: але вона надто далеко. Нахиляюсь, витягаюсь і . . . по шию в воду.

Кричу яко-мога. Прибігає мати, витяга мене з води і, ляснувши разів зо два, мокро, мов цуцика, бігцем веде до хати.

— Тільки ще я побачу тебе біля копанки, ледащо!

— Я хотів зірвати півника . . .

— А як же, півника, так півника! Хиба не знаєш — там гадюка у траві сидить, величезна, ковтає пташок та дітей.

Роздягши та роззувши мене, щоб висушити

мою одежу та чобітки, мати одягла мене в чисте.

— Гляди ж, не забовтайся!¹⁾

І от я знов на току. Перекинувшись разів зо два в соломі, я вгледів білого метелика, — і за ним кілька духу. Вітер розвіває моє біле, як солома, волосся. Несподівано для самого себе я знов коло копанки. О, мої чудові, золоті квітки! Вони все стояли, красуючись у воді, й вабили мене так, що я не міг устояти.

На сей раз я вже так обережно, так тихенько підійшов до води, та обережно поставив ноженята, нахилився, простяг руку і . . . як-стій сів по пояс у болото.

— Ой-ой-ой! — гукаю, а сам так і зорю навкруги, так і бачу гадючу голову, що висовується з трави.

На току, чую, гукають:

— Хазяйко, біжіть швидче, там малий, мабуть, знов у копанці!

Мати прибігла, схопила мене, вихопила чорного з багнюки, задрала спідничку — лясь, лясь!

— Підеш знову по квітки, кажи? Знову, щоб утопитись? Новісінька одежина! Чисто

---

¹⁾ замочитись брудним чимось

збавив, нечупара¹⁾), ледащо! Ти мене на той світ заженеш!

Увесь у болоті, задрипаний, гірко плачучи, вертаюсь до хати, похиливши голову. Знов мене роздягли, й на сей раз мати вбрала мене у святочню одежу, — як і досі пам'ятаю, синю в чорних смужечках та золотих квіточках.

— Що ж мені робити тепер? — питаю в матері.

— Біжи, гляди за курчатами, щоб не йшли на тік, та сиди в холодку, не йди на сонце.

Повний найкращих намірів, біжу слухняно за курми, що бродили поміж стіжками, збираючи зерно.

Коли це, дивлюсь, чубата курочка погналась за коником, а в його я вгледів синє-червоні крильця. Курочка за коником, а я за обома, щоб побачити крильця, й подались полем, та й не зчувся я, як опинився біля копанки.

І знов золоті квітки, що пишались над водою, розбудили в мені бажання, пекуче, пристрасне бажання, що присилувало мене забути, що я вже двічі скупався в копанці.

«Ні, на сей раз», кажу сам до себе, «вже не впаду!» Замотавши одну руку в оче-

---

¹⁾ те ж, що нечепура (шмаровіз)

реті, нахилившись обережно над водою, я простяг другу до квітки. Лихо моє! Треба ж було очеретині вломитись! Так і впірнув головою в копанку.

Підвівся як міг і кричу, мов зарізаний. Збіглись усі люде з току:

— Знов це чортеня впало в воду! Ну й задасть же тобі мати на цей раз!

Коли ні, дивлюсь: іде моя бідна мати, вся в сльозах.

— Господи, — каже, — не битиму вже, бо могло статись нещастя. Помилуй мене, Пресвята Діво, дитина ця не така, як людські: тільки і знає, що за квітками. Всі іграшки розгубить по полі, збираючи квітки. Тепер от за годину, може, тричі було в копанці. Тільки й роби, що чепури його! Горе тій бідній матері, й одежі на його не наставиш! Слава Тобі Господи, що хоч живе осталося!

І так, плачучи обоє, вернулись ми додому. В хаті вона роздягла мене, витерла голого своїм хвартухом, дала м'ятних капель од переляку й поклала в ліжку, де я швидко, втопившись од сліз, заснув.

І знаєте, що мені снилось! Півники, їй-Богу! Чистий прозорий потік, наче за нашою хатою, а в ньому величезні пучки зеленого листя й ціле море золотих квіток. Бабки з си-

німи шовковими крильцями прилітали й сідали на них, а я наче б то плаваю в тихій чистій водиці та рву пучками, оберемками золоті квітки. Кільки не рву, а їх усе більше. Коли це чую, голос кличе мене:

— Фредері!

Прокидаюсь, і що ж я бачу? Великий пучок золотих півників на моєму ліжку. Сам старий хазяїн, мій батько, зірвав їх, а моя ніжна красуня — мати поклала їх на моє ліжко.

II.

Мої перші дитячі роки минали на хуторі між косарями, пастухами та погоничами, і, коли часом заходив на хутір який міщанин, із тих, що навмисне розмовляють тільки по-французьки, то я дивувався й навіть ображався, бачучи, як батьки мої шанували його, наче він був чимось більшим за них.

— Чого воно цей чоловік розмовляє не по-нашому? — питався я.

— Бо це пан, — відповідали мені.

«Добре», думав я собі, «коли так, то я не хочу бути паном».

Я також помітив, що коли до нас приїздили гості, як от маркіз де-Брабентан, наш сусід, то батько мій, що звичайно звав матір «хазяйкою», величав її при гостях «супругою».

Пишний маркіз та маркіза, що доводилася сестрою генерала Галіфе¹⁾, кожен раз привозили мені ласощів, але я тільки вгляджу бувало їх екіпаж, прожогом тікаю ховатись у сіно. А бідна мати надривається:

— Фредері, Фредері!

Так де там: сиджу, зарившись у сіно й духу не подаю, аж поки не почую, що гості поїхали, а моя мати приказує: «пан Брабентан із панею приїздили подивитись на сього недолюдка, а він ховається!»

І, вилізши несміливо зі своєї схованки, я; замість ласощів; діставав лози.

Далеко більше любив я Папоті, нашого плугатиря, коли він, йдучи за плугом, гукав до мене:

— Йди сюди, малий, я навчу тебе орати!

І я, босий, без шапки, дибав за ним у глибокій борозні, збираючи квітки, що падали під плугом. Бувало Рукé, наш пастух, подоївши корову, гукав:

— Іди, малий, напийся з дійниці!

Вглядівши його на порозі хліва, спітнілого, з засуканими рукавами і з повною дійницею в руках, я прибігав, задихавшись, щоб напитись іще теплого молока. Але тільки

---

¹⁾ Gaston Galliffet визначився в боях проти паризької Комуни 1871. р. і відомий був зі своєї жорстокости після заняття Парижа.

я, ставши на коліна, нахилився над молоком, Рукé лясь своєю важкою рукою по голові, й я по шию впірнав у дійницю: чуб і вид мокрі від молока, що струмками збігало, і, заплющивши очі, прискаючи і чхаючи, я, мов цуценя, качався по зеленій траві, витираючись і присягаючись, що вже мене більше не одурить.

Або який з косарів говорив:

— А йди, малий, я знайшов гніздо в дуплі, та не дістану, йди підсади мене. Мені буде стара, а тобі пташенята.

І я біг, мов ошалілий від радості.

— Дивись, — казав парубок, — оце дупло в старій вербі, ото там гніздо. Ану, нахилийся!

Я нахилився, притулившись головою до дерева, а він, удаючи, що ставить ногу, щоб лізти, давав мені доброго стусана у спину.

Отак мене часто піддурювали, й чимало я натерпівся. Між наймитами почалось моє виховання, але я ні трохи на те не рёмствую. А яке було веселе це життя серед сільської роботи! Вона мінялась як до часу: оранка, сіянка, стриження овець, косовиця, шовковичні черви, збирання винограду та оливок; одна за другою розвертались передо мною величні дії хліборобського життя, вічно пов-

ного тяжкої праці, але вічно такого спокійного й незалежного.

Ціла армія місячних або поденних женців та в'язільниць, снувала, хто з граблями, хто з вилами на плечах, і завше зі спокійними рухами, немов на малюнках Леопольда Роберта¹⁾.

Коли обідньої або вечірньої пори люде ді один по одному входили в хату й сідали до столу, батько мій, що сидів на першому місці, поважно розпитував їх і робив свої уваги: то про череду, то про погоду, то про сьогоднішню роботу: чи земля була за дуже суха, чи дуже вогка, чи саме добра. По обіді перший плугатарь давав знак уставати, складаючи свій складаний ніж.

Серед усіх цих хліборобів батько мій одріжнявся ростом, розумом та поважністю. Це був великий і чепурний дід, спокійний та величний у розмові, невтомний у роботі та щедрий до бідних.

Він ходив добровольцем боронити Францію під час революції й часто вечорами любив оповідати про старі війни. Під час терору йому звеліли були везти хліб у Париж, де саме тоді панував голод. Вертаючись додому

---

¹⁾ Léopold Robert (1794—1835) — маляр; тут поет має на думці його образ із життя італійських селян, з якого так і б'є спокоем.

через Бургундію, одного зимового дня, під холодним дощем та у грязюці по самі маточини¹⁾, він зустрів чоловіка зі своїх сторін. Земляки привітались, і батько мій спитав:

— А куди тебе Бог несе, сусіде, в таку непогоду?

— Горожанине, — відповів той, — я везу святих та дзвони до Парижу.

Батько, каже, зблід, сльози йому закапали з очей, і, знявши шапку перед статуями і дзвонами з рідної церкви, що так випадково зустрів на бургундському шляху, він сказав:

— Будь ти проклят! Ти думаєш, тебе по повороті виберуть представником народу за це?

«Іконоборець» похилив голову від сорому і, пробурчавши якесь богохульство, погнав своїх волів.

Батько мій, треба сказати, мав велику віру в Бога. Що-вечора, зимою, чи літом він навколуюшках молився за всіх, а довгими зимовими вечорами читав у-голос євангеліє своїм дітям та слугам. Батько за ціле своє життя читав три книжки: Новий Завіт, *Imitatio Christi* Томи Кемпійського та Дон-Кіхота, котрий йому нагадував еспанський похід.

— Шкіл було негусто в наші часи, —

---

¹⁾ в колесі, декуди звуть: колодиця, а то й ступиця

казав він, — і я навчився письма від одного старця, що заходив на хутір. Що-неділі після вечірні, по старому звичаю, він записував у великому зшитку рахунки та видатки разом зі своїми увагами.

Хоч би яка погода була, він завше був задоволений, і коли часом чув, як хтось скаржився чи на вітер, чи на обложні дощі, то говорив:

— Люде добрі, той, що на небі, знає добре, щó робить, і чого нам треба. Як би не сі вітри, що розворушують Прованс, хто б розганяв тумани та пару з болот? Як би не дощі, де б бралась вода в річках, криницях та джерелах? І цього треба, мої дітки!

Хоч і підіймав він кожну хворостину, що лежить було при дорозі, щоб принести додому, хоч і задовольнявся що-дня овочами та сірим хлібом, та доливав води в вино, та проте був щедрий для кожного жебрака, що приходив. Коли йшла розмова про когонебудь, він насамперед питався, чи був той добрим робітником і коли казали, що так,

— Тоді це добрий чоловік, і я йому приятель, — казав він.

Батькові, що додержував усіх старих звичаїв, найбільшим святом був, звичайно, Свят-Вечір. Того дня наймити розпрягали зарані. Мати ув'язували кожному в хустку добру

паляницю, шматок горіхової нуги, шматок сиру, сухих фіг та пляшку вареного вина. Один по одному вони розходились по своїх хатах. На хуторі лишалось кілька одиноких, що не мали родини, та часом хто з рідні, який старий парубок, наприклад, приходив над вечір:

— З празником! Оце прийшов. Чи приймете до себе «класти різдвяне поліно в вогонь?»

Тоді всі гуртом ішли шукати «різдвяне поліно» і приносили до хати: найстарший, держучи за один кінець, я, найменчий, за другий; обнісши тричі по хаті, ми клали його перед вогнищем, а батько виливав на поліно чарку вина, промовляючи:

Радосте, радосте!

Дітки, нехай вам Бог пошле радість!
Із Різдом завжди радість приходить;
Дай Боже Рік нам Новий побачить,
Як не побільшиш нас, по не поменчуй!

А ми всі, приговорюючи: «Радосте, радосте!», клали поліно на вогонь, і, коли перше полум'я його обхоплювало, батько хрестився, і всі сідали до столу.

Свята вечеря здавалася справді святою, коли вся родина мирно та щасливо сиділа навкруг стола. На столі, замість звичайного каганця, що світив нам, горіло три свічі; коли

гніт од свічки схилявся на чийнебудь бік — то була недобра прикмета.

На кожному кінці стола зеленіла посіяна на св. Варвари в полумисках пшениця. На стіл подавали одна за другою святочні страви та ласощі, а після всього клали велику різдвяну паляницю, яку звичайно не починали їсти, не подавши четверту частину першому прохожому старцеві.

Після вечері, дожидаючись північної Служби, вся родина збиралась коло вогню та згадувала старі часи, дідів та прадідів, прославляючи їхні діла. Часто батько переходив у спогадах на еспанський похід.

— От не повірите, — починав він, — як скажу вам, що, не зважаючи ні на війну, ні на революцію, я прийшов з полку, що саме тоді стояв у Каталонії, додому на Різдво. От як було діло! Ми кружляли чималий час у горах біля Перпіняна то відбиваючись, то нападаючи на Еспанців. А що було вбитих, раних, що горя та мук! Хто не бачив — не знає! А дотого в таборі — а це було у грудні — почався голод. Мули та коні, не маючи паші, гризли навіть колеса хурґонів. Коли це, блукаючи одного разу поміж балками, що збігали до моря, я вглядів дерево зо стиглими, мов золото, помаранчами.

«Слухайте», кажу до господаря, «дам вам яку хочете ціну!»

— І от, купивши, вертаюсь до стану з кошником у руках просто до капітанового шатра тай кажу:

«Пане капітане, ось я приніс вам трохи помаранч».

«Де ж ти взяв?»

«Де довелось», кажу.

«Ти, пройдисвіте, не знав, як краще догодити мені . . . Тепер», каже, «проси в мене, чого хочеш, не відмовлю».

«Я б хотів», кажу йому тоді, «перше ніж куля з гармати перерве мене надвоє, як уже багатьох, я б хотів хоч раз іще ,покласти різдвяне поліно' в рідній хаті у Провансі.»

«Се дуже легко зробити, подай чорнило!»

— І мій капітан Перрен (хай Бог одчиниць йому рай) надряпав мені на паперці, що я їй досі маю, от що:

«Східно-Піренейська Армія.

Ми, Перрен, капітан, даємо горожанинові ф'рансуа Містралеві, хороброму воякові Республіки, двадцяти двох років од роду, зросту п'ять ліктів, шість вершків, ніс, рот — звичайні, обличчя — кругле, перепуску в його рідну сторону й по всій Республіці, хоч до нечистого, коли йому до вподоби.»

— І от, друзі мої, приходжу я в Мальян,

саме на Свят-Вечір; можете в'явити собі, як мені здивувалися, зрадіди та приймали. Але на другий день кличе мене мер у волость тай питає:

«Іменем закона, горожанине, як же це так вийшло, що ти покинув армію?»

«А так вийшло», кажу, «що мені заманулося святкувати в Мальяні».

«Справді? Коли так, то будеш ти відповідати перед судом у Тарасконі».

— Так от, як бачите, дався я двом із національної гвардії повести перед суддів. А їх трьох сидить із червоними пиками, в червоних шапках, бороди от поки:

«Горожанине, як же воно так, ти оце дезертирував?»

«Нате, читайте», кажу їм.

— Щоб ви бачили, друзі мої, як прочитали вони, як устали та давай стискати мені руку.

«Вірний горожанин, добрий горожанин!» кажуть: «та з таким папером нехай мер і не підступається до тебе.»

— По Новім Році я повернувся до полку; воно міг би ще трохи посидіти, але ж обов'язок!

Оце, читачу, змалював я тобі, як зміг, просту та чесну патріархальну родину.

На день Нового Року — сим останнім спо-

гадом я закінчу — приходила до нас юрба дітей, старих, жінок та дівчат:

«Добридень господареві та господині!
Бажаєм стільки добра на Новий Рік,
Скільки лиш буде Богу завгодно!»

— І вам дай Боже, — батько з матір'ю відповідали, даючи кожному пару паляниць.

По традиції в нашій оселі, як і в инчих, роздавали отак на Новий Рік дві печі хлібів бідним людям із села.

«Сто літ проживу, сто літ пектиму хліб, сто літ роздаватиму бідним» — ці слова брєніли кожен вечір у батьковій молитві. На його похороні бідні, справді, могли говорити:

«Скільки паляниць він роздав, стільки янголів хай возьмуть його на небо. Амінь».

III.

— Завтра свято Трьох Царів: коли хочете бачить їх, біжіть швидче назустріч, та понесіть якінебудь дарунки.

Отак у наші часи матері казали нам увечері під свято Трьох Царів.

І вся дітвора з села ми бігли гуртом назустріч Трьом Царям, що мали прийти в Мальян із джурами, пажами, верблюдами та цілим поїздом поклонитись народженному Христові.

— Куди ви йдете, малі?

— Ми йдемо Трьох Царів зустрічати!

Цілим гуртом, розпатлані дітлахи в деревляних чобітках, ми вибігали на Арлезіянський шлях; серце нам билось од радості, очі були повні чарівних примар, у руках ми несли, як нам було сказано, хто пиріжки для царів, хто винні ягоди для пажів, хто сіна для верблюдів.

Холодний вітер аж свистав; було дуже холодно. Бліде сонце заходило за Роною. Струмки позамерзали; верби стояли без листя, зяблики стрибали з гілки на гілку, цвірінькаючи. В полі не було ні душі, крім якої бідної вдови, що, назбіравши повен хвартух хмизу¹⁾, несла його на голові, або якого дідуся, що попід кущами збирав слимаків.

— Куди ви йдете, малі, так пізно?

— Ми йдемо Трьох Царів зустрічати!

День потроху спадав. Мальянська дзвіниця ховалася за деревами, за високими чорноверхими кипарисами, широке, голе поле стелилось перед нами. Ми шукали очима, придивлялися в далечінь, але ні! Нічого не видно було, крім перекотиполя, що вітер котив стернею. Усе було німе, повите сумом, як звичайно в холодний зимовий вечір у січні.

---

¹⁾ в Галичині: ріще

Часом зострічався пастух; натягши кобу¹⁾ на голову, він пас вівці.

— А куди ви йдете, малі, так пізно?

— Ми йдемо Царів зострічати . . . Може, знаєте, чи вони ще далеко?

— А! Царі? Справді . . . Вони там ідуть іще, швидко побачите.

І ми біжимо, біжимо назустріч Царям, із пиріжками в руках та сіном для верблюдів.

Але день кінчався. Сонце щезало потроху за великою хмарою. Вітер холодніщав, і найсміливіщі почали приставати.

Коли це відразу:

— Дивіться! Осьде йдуть!

Радісний крик вилітав із усіх грудей, величність і пишність царського поїзду сліпила нам очі.

Цілий потік блискучих, пишних, гарячих барв запалив обрій на заході; величезні пурпурові хмари палали пожегаром; золота з рубінами корона сіяла на заході, кидаючи проміння на все небо.

— Царі! Царі! Дивіться, онде корона! Дивіться, корона, а онде коні, верблюди! . . .

І ми стояли, онімівши . . . Але швидко ця пишнота і слава, остання перемога сонця, потухала, все тануло, розпливалось потроху

---

¹⁾ капішон, іще кажуть: відлога, богородиця

в тумані; ми стояли, роззявивши роти, одні-однісінькі серед темного поля.

— Куди пішли Царі?

— За гору.

Застогнали сови . . . Страх нас обнімав, і ми вертались додому поночі, і збиті зпантелику.

— А що, чи бачили Царів? — питалися матері.

— Ні, вони пішли по той бік, за гору.

— Якою ж ви дорогою йшли?

— Арлезіянською . . .

— Ах, ви ж бідні овечата! Царі не звідти приходять. Вони ж приходять зі сходу. Вам треба було вийти на старий Римський шлях. Боже, як було гарно, як би ви знали, як би ви бачили, як вони ввійшли в село! З бубнами, сурмами, пажами та верблюдами, а гвалту скільки, Господи! Тепер вони вже в церкві, поклоняються. Після вечєрі підете, подивитесь..

Ми нашвидку вечеряли — я у свої баби — і бігли в церкву. А в церкві, вже повній народу, грав орган, і спів, попереду тихий та поважний, розвертався в великий різдвяний гимн.

Пропхавшись поміж спідницями жінок, ми спинялись біля каплиці: над вітарем

стояла зірда, далі Три Царі, в червоній, жовтій та синій мантиях, поклонялися Христові; царь Каспар із золотою скринькою, царь Мельхіор із кадильницею, царь Валтазар держав чашу з миррою. Ми дивувались на пажів, що несли хвости їхніх довгих мантий, і на горбатих верблюдів, що висовували голови за ослом та волон, на Пресвятую Діву та св. Йосипа. Але найбільше на Чорного Царя.

Багато раз після того доводилось мені, під вечір дня Трьох Царів, гуляти по Арлезіанському шляху. Ті самі зяблики щебечуть, стрибаючи в кущах глоду, таксамо стогнуть сови, таксамо старі баби збирають хмиз, але в хмарах на заході я не бачу вже ні слави, ні корони Старих Царів.

— Куди пішли Царі?

— За гору.

Сум і тугу наганяють спогади про минулу молодість. Хоч би який прекрасний був знайомий краєвид, а коли вдруге вертаєшся до нього, завше когось або чогось немає.

Хто мені верне радість, ідеальне щастя невинної душі, коли вона, мов свіжа квітка розкривалась назустріч кожній пісні, кожній казці, що мати моя співала або казала за прядкою, а я сидів, притулившись до її колін. Скільки оповідань, казок, легенд, по-

вірок нашого провансальського народу колисали мої дитячі роки на крилах поетичних мрій! Вигодувавши мене молоком своїм, свята жінка годувала мою душу старою мудрістю рідного народу та вірою в Бога.

А тепер, не встигне народитись дитина, як їй висушують серце та душу сухою, холодною наукою. Вузька, брутальна система виховання не звертає уваги на крила, що кожен із нас має в дитячих літах, на лет дитячої фантазії, на потребу фантастичного — які потім творять поетів, артистів, святих та героїв. А літа, та школа, особливо школа прожитого життя, швидче, ніж треба, приносить буденну реальність та наукову аналізу того, що чарувало нас колись. Коли ти милуєшся молодою гарною дівчиною, а непроханий анатом почав би казати тобі, що від тієї її краси лишиться один кістяк, став би ти слухати його?

Господи! Як би завше треба було копати «кладезі правди», то вже краще вернутися до середніх віків, коли люде, виходячи з протилежності сучасній науці, приходили до тих самих результатів і в'являли собі весь зміст життя в «танці смерти».

Щоб показати, серед яких примар, привидів та страхіття я жив у дитинстві, думаю, до речі буде згадати тут бабу Ренод.

Стара Ренод сидить проти сонічка на призьбі під хатою. Бідна стара зсохлась та поморщилась, мов печене яблуко. Відганяючи мух, що раз-у-раз сідають їй на ніс, вона гріється на сонічку і дрімає.

— А що, бабо Ренод, спите на сонічку?

— Ти диви! А що ж мені робити? Сиджу та, правду кажучи, й куняю та отченаші проказую. А почнеш Богу молитись, то й не зчуєшся, як задрімаєш. Погано, як людина вже робити не здатна! Такий тобі той день довгий, мов собаці.

— На вашому місці я б пішов погомоніти з сусідками, вашого віку бабами, все б розважились.

— Куди там, добрі люде! Баби мого віку? Швидко вже ні одної не лишиться. Хто там іще живий? Нещасна Женев'єва глуха мов пень; стара Пататаниха, що вже з глузду з'їхала, або Катерина, що тільки й знає, що стогне. В мене і свого лиха досить, вже краще сидітиму сама вдома.

— А чого б вам не піти на річку? Погомоніли б з прачками.

— Ну їх, прачок! Сороки! Тільки і знають, що цілий день язиками ляпають то на одних, то на других. Та й нічого доброго від них не почувеш: насміхаються з усіх, та регочуть, мов дурні. Колинебудь Бог покарає

їх другим на науку. Ох-ох-ох, не так було за наших часів!

— А про що ж ви балакали за ваших часів?

— За наших часів? Казали казок, бувальщин та небилиць не наслухаєшся бувало! Про сьомиголового звіря, про Івана безстрашного, про скупого багача. Бувало, одної казки стає на три або чотирі вечори.

— За наших часів пряли вовну або прядиво. Зимом, бувало, після вечері, зберемося з прядками в якомунебудь великому хліві. Надворі дме містраль, собаки гавкають на вовків. А нам байдуже — тепло; посідаємо на соломі, веретена крутяться, а ми слухаємо або кажемо казок; чоловіки, тимчасом, овечок доять або сіна скотині дають.

— Не знаю, як воно так, а за наших часів оповідали багато такого, про що тепер і не чути; проте багато людей, яких ми самі знали, божились, що самі своїми очима бачили. От тітка моя, Міян, жінка Шез'є, внуки її живуть і досі, пішла раз по хмиз, коли бачить — біла курка, та гарна, та ще наче до рук іде. Тітка, каже, нахилилась, щоб узять її; курка випирснула з рук, тай пішла далі порпатися у траві. Тітка знов обережно підійшла, курка наче присіла, щоб датися в руки, так ні: вона до неї «ціп-ціп», от-от

візьме в руки, а курка знов од неї. Отак ганялась тітка за нею, може, з годину. А тут сонце зайшло, і взяв її страх, тай вернулась вона додому. Ото ж, виходить, добре зробила, що вернулась, бо як би доганялась до ночі, то та біла курка, Пресвята Діва знає, куди б завела її.

— А то ще оповідали про коня, чи мула, а хто каже про велику свиню, що з'являється часом п'яницям, як виходять із шинку. Одної ночі в Авініоні, ціла ватага отаких п'яниць, побачили чорного коня.

«Та й гарний же кінь», каже один. «Постійте, я сяду на його». Кінь стоїть непорушно.

«Диви, і для мене є місце», каже другий, «я теж хочу сісти».

— Коли третій і собі, теж виліз. Поки вони сідали, а кінь усе довшав та довшав, та так, що дванацять душ сіло вже, коли тринадцятий як скрикне:

«Пресвята Діво! Св. Йосипе! Здається, що й мені буде де сісти!»

— Але з цими словами кінь щез, і всі дванацять стояли на ногах . . . Щастя їхнє, бо як би тринадцятий не згадав Пресвяту Діву з Йосипом, то та коняка занесла б їх усіх до самого чорта.

— А то ще оповідали багато про таких людей, що сходились опівночі на пустирях, та пили по черзі зі срібної чарки. Їх називали відьмаками, і було їх у кожному селі багато. Я сама знала багатьох, не скажу, хто саме, через їхніх дітей. А сі, кажуть, були недобрі люде, бо одного разу 'дід мій, що був пастухом, проходив раз уночі мимо пустки тай заглянув усередину, і що ж він побачив? Боже праведний! Побачив кілька чоловік, що грали у мнеча та, замість мнеча, перекидались дітьми, маленькими голими дітьми, що позабірали з колисок.

— А то хибá відьом не було, що перекидалися в кіцьку? А як же, були таки чорні коти, що в якій хаті живе, там і гроші водяться.

— Ти ж знаєш стару Тартавелиху, що багато грошей лишила, як померла? Так от у неї була чорна кіцька, вона їй раз-у-раз кидала під стіл перший шматок.

— Ще чула я про дядька мого, що, йдучи з вечорниць додому, вгледів у місяшному сьайві чорного кота, що перебігав дорогу. Він пошпури́в камінцем у його, коли це кіт повертається й, сердито глянувши на дядька, каже:

«На що зачіпаєш Роберта?»

— Тепер це все, кажуть, вигадки, ніхто

більше й не говорить, а проте повинно ж було бути щось, коли всі боялись.

— Було ще чимало всяких примар, що відтоді щезли: були вовкулаки, опирі, змії... чимало було, вже й не згадаю . . .

— Стривай, забула! А домовик? Про цього вже не можна сказати, що його не було, я сама й чула, й бачила. Він унадився був до нас у стайню. Мій покійний батько (хай перед Богом стоїть) заснув раз на горищі в сіні. Коли чує, відчиняються двері. Він подивився крізь щілину, і що, ти б думав, він побачив? Вся наша худоба: двоє мулів, осел та кобила з лошам вийшли самі собі парами до водопою. Батько відразу догадався, бо це не вперш йому було, що то домовик повів їх напувати. Він знов положився спать, а вранці стайня була настіж відчинена.

— Найбільше, кажуть, домовик любить брязкальця, бо як вони бряжчать, то він сміється, сміється, мов мала дитина, коли їй бренчать таракалом. Але він незлий, треба допекти йому, щоб розердився, тільки дуже примхливий і любить витворяти штуки. Коли він по собі, то вичистить худобину, поплете в коси гриву, вимете ясла, свіжої соломи покладе. Відразу знати, де є домовик: завше одна скотина ситіща за інші, бо він улюбив її тай підкладає їй уночі сіно з інших ясел.

— Але, не дай Боже, коли ти хоч ненароком переміниш щонебудь у стайні проти його волі — на другу ніч він тобі зробить відьомський шабаш: попереплутує хвости коням, позакручує їм ноги в підстілку, поскидає хомути з кілків, усе чисто перевертає.

— Одного разу батькові обрид цей гармідер, він і каже:

«Треба покласти кінець!»

— От він набрав жменю чечевиці, виліз на горище, порозсилав зерно по сіні тай крикнув до домовика:

«А ну, домовику-друже, ото позбіраєш мені зерно по зерну!»

— Домовик і почав збирати, бо він страх любить, щоб усе було чисто і на своєму місці; та й мав же роботу! Бо ми знаходили купки чечевиці скрізь по горищу. Але швидко ця нудна робота обридла йому (а батько того й хотів), і він покинув нашу стайню, та й уже більше не вертався.

— Ба, ні, я ще раз бачила його. Уяви собі, одного разу я верталася з церкви (мені було може років одинацять). Проходячи повз високу тополю, чую, на дереві хтось сміється; глянула вгору, дивлюсь, на самім вершку сидить домовик, сміється і кличе мене, щоб лізла . . . як тобі здається? Ні-за-що на світі я б не полізла і, мов опечена, подалася

звідти; від того часу вже й не бачила й не чула про його.

— Та що там не кажи, а запевняю тебе, як наслухавшся на вечорницях, то й вийти боїшся. Скільки, малими, ми страху набрались! А потім повиростали, прийшов, як то кажуть, час женихання; бувало, на досвітках хлопці гукають:

«Ану, дівчата! Давайте ф'арандоли¹⁾ при місяці!»

«Хибá ми дурні», - відповідаємо, «щоб побачити домовика або білу курку . . .»

«Дурненькі, хибá ж ви не бачите, що то рябої кобили сон. Не бійтесь, виходьте, ми будемо з вами!»

— Отак потроху ми почали виходити, розмовляти з хлопцями, — а хлопці, сам знаєш, який у них розум: балакають, бог зна-що, та смішать — от потроху ми й перестали боятися. А відтоді, кажу тобі, я вже нічого не чула про привиди. Правду кажучи, відтоді вже ніколи було: як скажу тобі, що мала одинацят'еро дітей і всіх до-пуття довела. Що не кажи, а як бідній людині стільки дітей, що й нагодуй, і сповий, і колиши — то і світові не радий.

— Дай Боже здоровля, бабо Ренод!

---

¹⁾ танець

— Де вже там! Тепер, нехай приходить, коли схоче, та забіра!

І, прогнавши хусткою мух, стара знов закуняла на сонічку.

IV.

На восьмому році, не раніш, мені дали торбинку на книжки та на сніданок і одвели до школи. Кажу — не раніш, ніж на восьмому, хвала Богові! Бо своїм справжнім природним розвитком, вихованням та гартуванням молоді поетичної душі я більше завдячую вільним дитячим рокам, прожитим без догляду поміж простим народом, аніж початковій школі. За моїх часів кожен із школярів тільки й марив про «мандри». На того з хлопців, що був у «мандрах», дивились мов на героя.

«Мандрами» зветься у Провансі, коли хлопець, не попередивши батьків, ішов із рідної оселі, сам не знаючи, куди. Малі Провансальці тікають у мандри, коли за яку шкоду або неслухняність сподіваються вдома прочуханки й, чуючи за собою провину, подаються з дому від батька та матері у світ-за-очі.

Для дитини це незрівняне, надзвичайне почуття, коли знаєш, що ти сам собі пан і

йдеш, куди хочеш, чи в гори, чи в болото, чи в бур'яни.

Але то лихо, що швидко захочеться їсти! Коли це ще влітку, то нічого журитись: на кожному городі є горох, у кожному садку є яблука, груші, вишні, що й очей не відведеш, фіґи, що сами до рук ідуть, а круглі дині мов просяться: «їдж мене». А виноград! Золоті китяги мов досі стоять мені перед очима.

Коли ж підеш «у мандри» зимою, то вже мудруй, як знаєш . . . Бували такі, що бувало впроситься до хати, де його не знають, залізе в курник та повипиває сирові яйця. Але ті, з запеклих та завзятих, що покинули рідну хату та школу, шукаючи незалежності, або через те, що яканебудь несправедливість вразила болячє їх серце — такі ховаються від людей та людських осель. Цілими днями пролежують вони по ровах, бур'янах або під мостами, ночують у копицях або скиртах на полі; виголодавшись, збирають ожину при дорозі, терен, мігдал, забутий на дереві, та китяги дикого винограду, горіхи, а коли доведеться, то й жолуді.

Цілий день же тільки й знаєш, що граєшся. Що з того, що сам один? На що товариші? Хибá мало в полі всякої твари? Ти розумієш усе, що вони роблять, що говорять,

що думають, а вони наче розуміють усе, що ти їм кажеш. Чи то коник, чи слимак, чи сонечко, що лізе в тебе по руці, коли лежиш на траві, чи ящірка, що гріється проти сонечка, — кожне наче розуміє, що ти до його говориш. Але, нарешті, коли ти навидирав доскочу гнізд та доценту подер штани, наробив свищиків із верби та сопілок із очерету, а зеленими яблуками та інчими овочами набив добре оскому, ой-ой, тай сумно ж тобі робиться; й, нахиливши голову, вертаєшся додому. Я ж, будши або маючи бути щирим Провансальцем, ледви через три місяці, що був у школі, подався в мандри, і от із якої причини:

Ідучи одного ранку в Мальяні до школи, я зустрів трьох, чи чотирьох хлопчаків, що вже дожидали мене. Мої спокусники були з тих, що, як посилають їх нарвати трави або зібрати кізяків, ганяють і б'ють байдики цілий день.

— Дурний, — казали вони мені: — чого б я йшов до школи, сидіти цілий день у чотирьох стінах, та щоб тебе карали та били по пальцях! Ходи з нами гратись!

А прозора вода сміялась у струмочках, жайворонки співали в небі, волошки та мак цвіли поміж зеленим житом.

«Школа ж не втече до завтра», думав я

собі, й, закачавши штанці, гайда бродити та хлюпатись у калюжі, ловити жабенят та місити болото; вимажешся грязюкою по коліна, тобто, чоботи, а потім із калюжі в порох при дорозі — гратися в вояків.

От де щастя! Сам король був нам брат! І не кажучи вже про те, який чудовий сніданок ми робили на траві з харчів, що були в моїй торбинці . . . Але всьому буває кінець!

Одного разу батько, якого вчитель, певно, попередив уже, каже мені:

— Слухай, Фредері, коли ти ще хоч раз, замість школи, підеш талапатись по калюжах, то пам'ятай, що я тобі кажу: поламаю лозину на твоїй спині.

Три дні згодом, не знаю вже, як воно так, та що воно, я знов, замість до школи, пішов хлюпатись у копанці.

Чи він слідкував за мною, чи то так трапилось, саме ми з хлопцями, покидавши штани, позалазили в воду, коли це кроків на трицять од мене, мов із землі виріс мій батько. В мене кров так і захолола в жилах.

Батько спинився і крикнув:

— Добре! . . . Ти ж знаєш, що я тобі казав? Сьогодні ввечері побачимо!

І, більш нічого не сказавши, він пішов.

Батько мій, добрий, мов хліб святий, ніколи мене й пальцем не зачепив, але голос мав грізний і слово тверде, й я боявся його, мов вогню.

«Ну», думаю, «на цей раз, батько мене вб'є. Певне, що пішов наготовити лозину».

А вражі хлопці, дратуючи мене, ще й приспівують:

— Ой - ой - ой, прочуханки! Ой - ой - ой, на чиюсь спину!

«Що ж», думаю, «пропав, так пропав! Треба тікати».

І я подався, як тепер пригадую, шляхом у гори, а тоді, мала дитина, хибá ж знав я, куди йду?

Правду кажучи, що через годину або півтора, що я йшов, мені здалося, що наче вже я в Америці. Сонце почало сідати, я втомився, і стало мені страшно.

«Уже темніє», думаю собі, «а де ж я тепер вечерятиму? Треба попроситись у якусь хату».

Збочивши з дороги, я подався помалу до біленької хатки: кипариси, посаджені стіною, захищали її від містралю, кругом хати був тинок, а навколо розкидані криниця, купа гною, і ця хатка здалась мені привітною.

Я наблизився несміливо до порогу й побачив стару бабу, що варила вечерю; баба

була сердита, розпатлана і в брудній одежі. Треба було дуже бути голодному, щоб їсти те, до чого вона торкалась. Баба зняла казанок із вогню й, поставивши його серед хати, чухаючись та облизуючись, переливала ополонником¹⁾ юшку.

— Варите юшку, бабо?

— Еге, — відказала, — а ти звідки, малий?

— Я з Мальяну, — кажу їй; — я втік з дому . . . і прийшов проситись до вас . . . на ніч.

— Коли так, — каже мені баба сердитим голосом, — сідай там на східцях, щоб не просиджувати моїх стільців.

Я притулився на східцях.

— Як зветься ця сторона? — питаю.

— Папеліґос.

— Папеліґос!

Чи ви знаєте, коли оповідають дітям про якунебудь далеку країну, то, жартуючи, кажуть: Папеліґос. Бувши малим, я вірив у існування Папеліґоса, як і інших таких фантастичних країн, мов у святий отченаш. От же нетрудно зрозуміти, що ледве стара вимовила це слово, як я облився холодним потом, бачучи, що так далеко зайшов від своїх.

---

¹⁾ на заході України кажуть: вареха, кохля

— Тепер, — каже мені стара, упоравшись, — у цій стороні ледачим не дають їсти . . . Коли хочеш вечеряти, то треба заробити, чуєш?

— Добре, — кажу, — що ж мені робити?

— От ми станем удвох тут, коло драбини, і хто далі плигне, тому буде вечеря, а другий облизня матиме.

— Добре.

Вже й не кажу, як я зрадів, що так легко буде заробити вечерю, але думаю:

«Не дай Боже стара плигне далі за мене!»

Стуливши до купи ноги, поставали ми обоє коло драбини на горище, що, як відомо, у провансальських хатах стоїть просто перед дверима, недалеко від порога.

— Раз! — гукнула баба, розгойдуючи руки, щоб розігнатись.

— Два! Три!

Я плигнув із усієї сили й переплигнув поріг. А хитра баба лиш дурила мене, вдаючи, що хоче стрибнути, грюкнула дверима, засунула засув тай каже:

— Вертайся додому лишень, певне, батьки журяться за тобою.

А я стояв збитий зпантелику й думав, куди ж мені тепера йти? Додому? Не вернувся б додому ні за що на світі, бо так і вживався мені батько з лозою в руці. Та до-

того вже було поночі, й я не пам'ятав, якою дорогою я прийшов.

— Що Бог дасть!

Поза бабиною хатою бігла стежка під гору, я й пішов, аби йти. Стежка виводила мене кілька раз то на горбок, то знов долину; я ледве йшов від втоми. Подумайте самі! Мала дитина, та ще й не ївши нічого від обіду. Нарешті, я побачив серед винограднику напіврозвалену пустку без вікон, без дверей, бальки держались тільки одним кінцем, другим лежали на землі. Облуплені стіни були чорні від диму, певне, від вогнища, що не раз розкладали там.

Змучений, сонний, ледве держучись на ногах від втоми, я виліз, ліг на найбільший бальок і враз заснув.

Не знаю вже, чи довго я так спав, бо мов крізь сон бачив вогонь і троє чоловіків, що сиділи кругом, розмовляючи, та сміялись.

«Чи це мені сниться», думаю собі, «чи це насправжки?»

Але сон так міцно скував мене, що я навіть не злякався, і спав далі.

Та, певне, дим, досягнувши, нарешті, до мене, не дав мені дихати: я схопився й закричав із переляку. Та, коли я не вмер там на місці зі страху, то, певне, мені ще довго жити!

Уявіть собі, трьох волоцюг із страшними очима, що всі три враз повернулись до мене.

— Не вбивайте мене, — кричу, — не вбивайте лише!

Тоді волоцюги, що напевно злякались не менше, ніж я, почали сміятись, а один і каже:

— Можеш похвалитись, хлопчиську, завдав ти нам доброго переполоху!

Коли я побачив, що вони розмовляють і сміються по-людському, я потроху обсмілювався й навіть почув носом дуже смачний запах од печені.

Вони мене зняли з мого сідала і стали розпитувати, відки я, чий я, та чого я тут.

Запевнившись, нарешті, що нема небезпеки, один зі злодіїв (бо вони справді були злодії) сказав:

— Коли ти втік з дому, то, певне, голодний . . . На, гризи.

І він кинув мені, мов собаці, шматок недопечної ягнятини. Тоді тільки я роздивився, що вони пекли на вогні ціле ягня, украдене, певне, в котрогонебудь із чабанів.

Попоївши добре, вони повставали й почали тихо розмовляти між собою; тоді один каже до мене:

— Слухай, малий, ми не хочемо робити тобі нічого лихого . . . Але щоб ти не бачив,

у який бік ми підем, то посадимо тебе в оту бочку. Коли розвидниться, ти закришиш, і перший прохожий витягне тебе, якщо схоче.

— Садить мене в бочку, — кажу їм покірно, та ще й радий, що так легко викрутився. Справді, в одному кутку в пустці стояла безверха бочка; мене схопили й посадили в неї. І от сиджу я серед темної ночі в бочці в розваленій пустці.

Скрутився у клубок, дожидаю зорі та молюсь пошепки, щоб одігнати нечисту силу.

Коли це, уявіть собі, чую, хтось поночі ворухиться та лазить коло моєї бочки.

Затаїв я дух, мов замер, та, знай, молюся Богові та Пресвятій Діві . . . Та все чую, щось ворухиться, крутиться тай крутиться коло мене, понюха, одійде та знов прийде . . . «Що за нечистий», думаю. А серце мені мало не вискочить.

Коли це й день почав сіріти, й ворухіння, що так мене налякало, стихло трохи. Я виглянув крізь дірочку, і що ж я побачив! Вовка, завбільшки з ослятко, величезного вовка з блискучими, мов свічки, очима.

Він, певне, прийшов на запах ягнятини, але знайшов самі кістки, й моє ніжне дитяче християнське м'ясо спокушало його.

І, дивне діло, як тільки я побачив, що то був вовк, то наче заспокоївся. Я так боявся

якогонебудь нічного приви́ду, що навіть вовк мені не здавався страшним.

«Але», думаю собі, «якщо вовк побачить, що бочка безверха, та вскочить, та раз зубами, й задавить . . . Треба щось придумати» . . .

Коли я поворухнувся, вовк почув, підскочив до бочки й давай крутитися кругом та бити по ній своїм довгим хвостом. Я просунув руку крізь дірку від чопа, потяг за хвіст і, втягнуши всередину, захопився обома руками.

А вовк, наче за ним п'ятьсот чортів погналось, як покотить із бочкою через ниви, через каміння, через виноградники! Так ми скотились у саму долину.

«Ой, Боже мій! Ісусе Христе! Маріє! Йосипе!» плачу я: «куди ж це вовк мене затаскає? А що, як бочка розіб'ється! Він же мене загризе, він мене ззість?»

Коли це відразу трах, бочка розсипається, і хвіст виривається мені з рук . . . Бачу, мій вовк уже далеченько, біжить, скільки духу, а я опинився, хто повірить, на новому мості, що по дорозі з Мальяну в Сен-Ремі, за чверть години, може, від нашої оселі. Бочка, певне, вдарилась об бильця¹⁾ моста й розбилась.

---

¹⁾ поруччя

Нічого вам казати, що після таких пригід батькова лоза мені вже не була страшна . . .

Бігцем, що було духу, мов би вовк гнався за мною, прибїг я додому.

За хатою при дорозі батько розбивав грудки на поораному полі. Спершиось на мотику, він, сміючись, сказав до мене:

— А, хлопче, біжи швидче до матері, вона цілу ніч не спала.

І я побїг до матері . . .

Одно по одному я розповів батькам мої дивні пригоди. Але коли діло дійшло до злодіїв, до бочки, та до вовка,

— Дурний! — кажуть: — хибá ж ти не бачиш, що тобі все з переляку приснилось!

І скільки я не божився та не запевняв, що все було чиста правда, ніхто мені не йняв віри.

V.

Коли батьки мої побачили, що нічого зо мною не вдіють, і що я раз-у-раз тікав зі школи в поле гратися з хлопцями, вони порішили: треба його замкнути.

Одного ранку наймити поклали на повозку складане ліжко, соснову скриньку на мої книжки та одежину, й мати повезла мене до школи в Сен-Мішель-де-Фріголе; я поїхав із важким серцем, хоч мати й потішала мене

дорогою, а улюблений пес, «Жид» на ймення, біг за возом.

Мене повезли у старий монастир Сен-Мішель, що стояв на горі, години зо дві від нашої оселі між селами: Гравезоном, Тарасконом та Брабентаном. Монастирську землю після революції розпродано шматками, а само абатство, покинуте, одиноке, стояло пустою на горі серед пустиря, відчинене настіж вітрам та диким звірям. Часом контрабандисти робили там порох; чабани в дощ заганяли вівці в стару церкву; картярі з округи, ховаючись од поліції, сходились нишком зимою опівночі, та грали на золото при блідому світлі свічок; замість колишніх псалмів, лайки та прокльони розлягались попід високим склепінням церкви, а після карт звичайно починалось бенкетування до самого світу.

Коло 1832. р. кілька ченців знов оселились були там. Вони повісили нового дзвона на стару, романського стилю, дзвіницю і щонеділі дзвонили. Але ніхто не приходив до їхньої церкви, бо вже ніхто не йняв їм віри. Пам'ятаю, дехто говорив, що ті ченці були несправжні, а що під чернецькими рясами ховалися прихильники графіні де Бері¹⁾,

---

¹⁾ Графиня де Бері — жінка другого сина Карла X., що стояла на чолі карлістів.

що саме тоді пробувала у Провансі, щоб підійняти повстання карлістів проти короля Люї-Філіпа. Слідом за цими ченцями прийшов Донна, який, купивши у кредит манастир, заклав там школу для хлопців. Він був уже немолодий, нежонатий чоловік із жовтим обличчям, великим ротом, а ще більшими зубами, гладенько причесаний, у довгій чорній одежі та поруділих чоботях, був дуже побожний, та бідний, як церковна миша, але знайшов спосіб розпочати свою школу та позбирати школярів, не маючи й шага за душею.

Він обходив, наприклад, усіх фермерів у Гравезоні, Тарасконі, Брабентані, які тільки мали синів.

— Повідомляю вас, — казав він, — що я відчинив пансіон у Сен-Мішель-де-Фріголе. Тут зовсім близько коло вас, це чудесна була б школа для ваших дітей.

— Куди там, — відповідали йому селяни, — то тільки багатим людям, а нашим хлопцям нічого так дбати про науку; аби знали обробляти землю.

— Слухайте, — казав Донна, — нема у світі нічого кращого, як добре виховання. Не журіться за гроші. Даватимете мені стільки мір зерна, та стільки бочівочок вина та олії . . . Отак і порахуємось.

І фермер посилав своїх малих у Сен-Мішель.

Далі Донна йшов, наприклад, до крамаря й мав із ним таку розмову:

— Гарний же хлопчик який у вас! Та спритний який! Не держатимете ж ви його цілий вік у крамниці?

— Як би тільки змога наша, щоб він іще хоч трохи повчився; але ж колежі не для нас, а що ми люде бідні, то . . .

— На що вам колежі? — казав Донна: — приведіть його в мій пансіон у Сен-Мішель. Ми навчимо його латини й виведем у люде. А за плату порахуємось: матимете нового покупця, та ще й доброго.

І крамар, не вагаючись, довіряв йому сина.

Другого дня він, ідучи повз столяра, починає розмову з жінкою:

— Чого б вам не послати вашого малого до моєї школи? Дивіться, яке воно бліде, а там гарне повітря, за два тижні ви його не пізнаєте. А ми за ним доглядатимемо та вчитимемо, а з наукою, самі знаєте, життя лекше, ніж сувати цілий день гембелем.

— Чого б ні, як би не бідність!

— Не журіться за це. В мене там багато поламаних вікон та дверей . . . А ваш чоло-

вік столяр, отже матиме досить роботи . . .
Так і порахуємось.

І от столярів малий теж пішов у Сен-Мішель; таксамо і різників, і кравців, і багато інших. Таким способом Донна, ще до соціальної республіки, розв'язав проблему, яку Прудон невдало пробував у Парижі¹⁾ в 1848. р.

Один із цих школярів і досі мені в пам'ятку. Він був, здається, з Нім, і звали його Аньєль; він був тихий, сумний та гарний з лиця, мов дівчина. Наші батьки приходили бувало частенько в гості та приносили ласощів.. А Аньєль наче не мав нікого, бо ніхто до його не приходив, ні не приносив нічого, ні він сам ніколи нічого не оповідав. Проте одного разу приїхав якийсь великий пан, поговорив із ним сам-на-сам ледве з пів години, потім поїхав і більше не вертався. З цього ми вивели, що Аньєль був із високого роду, але з лівої руки, і що його потай виховували в Сен-Мішелі. Більше я ніколи його не бачив.

Наш учительський персонал складався на-

---

¹⁾ У 1848. р. П'єр Жозеф Прудон (1809—1865), відомий теоретик бездержавного правління розуму (анархізму), був депутатом до паризького парламенту, де й боронив своїх засад.

самперед із самого Донна, який рідко коли був удома та мав діло з малими; здебільшого, він був у мандрах, збираючи школярів. Потім двоє, чи троє бурлак із колишніх семинаристів, що раді були знайти притулок, харчі та кілька екю¹⁾; потім попик, якого звали абе Тальон, що правив у церкві, і, нарешті, горбатий учитель музики Лявань. Крім того, був кухарь Негр, що варив нам їсти, та молодиця років трицяти з Тараскона, що прала на нас. Нарешті, батьки Донна: старенький дідок у рудій шапці, що їздив на ослі по харчі, та старенька мати в білому очіпкю, котра, коли треба було, вичісувала нам голови.

В Сен-Мішелі за тих часів не було нічого, крім будівлі августинських ченців: чотирикутній монастирський двір із трапезою на південь; потім церква Сен-Мішеля, напівзруйнована, з фресками по стінах: на одних було пекло, де в червоному полум'ї горіли грішники та чорти з вилами, на других поєдинок архангела з дияволом; нарешті, по другий бік пекарня та стайні. Збоку, окремо сієї будівлі, стояла каплиця Пресв. Діви Цілительки (Notre-Dame-du-Remède). Стіни каплиці заросли плющем, усередині вона була виложена ріж-

---

¹⁾ срібна монета, вартости 5 франків

ним позолочуваним деревом із іконами, що їх, як казали, малював Міньярд¹⁾.

Каплицю цю, справжню перлину в горах, добрі люде врятували під час революції, заваливши двері сухими дровами. В цю каплицю що-ранку літом у п'ятій, зимою в шостій, нас водили на службу божу, пам'ятаю, як я, та і всі ми, молились там із великою, прямо янгольською, вірою. Сюди ж по великих святах приходили на службу люде з округи та хвалили голос малого Фредеріка, бо в мене тоді був чудовий чистий, мов у дівчини, голос; й я часто співав solo.

Перед каплицею росло кілька шовковиць²⁾, на яких ми дерли штани. Було ще джерело у скелі, з якого поливали город. Вдолині росло кілька топіль, що звеселяли трохи цю пустиню, бо це була справжня пустиня, відповідно до напису, вирізаного на монастирських воротах: *Ecce elongavi fugiens et mansi in solitudine, quoniam vidi iniquitatem et contradictionem in civitate. Haec requies mea in saeculum saeculi; hic habitabo, quoniam elegi eam.*³⁾

---

¹⁾ Pierre Mignard (1610—1695), відомий маляр, найкраще малював портрети.   ²⁾ в Галичині: морва

³⁾ Оце я, втікаючи, пішов і спинився на самоті, бо між людьми (громадянством) я бачив несправедливість та суперечність. Це мій спочивок на вік віки; тут я житиму, бо ж собі його я вибрав.

Манастир стояв на узгіррі, через яке йшла дорога далі в високі гори. Місце це мало колись недобру славу: цікаво завважити, що церкви або каплиці, присвячені св. Михайлові, стоять звичайно в дикій та самотній місцевості.

Горби навкруги поросли тиміянном, розмайрином, вічнозеленим бузком, лев'яддю та пахучими білими асфоделями. Скільки клаптів винограду давало терпке вино; кілька оливних дерев росло в западинах, у щілинах скель кілька диких фігових, а поміж камінями кілька мігдалових, напівсухих, чорних та покручених. От вам і вся рости́нність, решта ж самі скелі та каміння.

Але яке повітря! Тільки сонце припікало, все так пахло, що ми п'яніли від цього запаху.

По школах звичайно дітей замикають у великих холодних дворах, між чотирма стінами: ми ж мали волю бігати досхочу. В вільні дні, або навіть у години між наукою, нас випускали на волю, мов табун, і ми розбігались по горах та долинах. Насилу, бувало, дзвінком збирали нас до купи.

Не диво, що через якийсь час ми здичавіли, мов курчата, що вивелись у бур'янах, так що і за домом не скучали.

Вирвешся, бувало, зі школи чудового яс-

ного соняшного дня, в чистому повітрі зда- леку чути щебетання пташок, а ми, нака- чавшись на пахучій траві, рвемо зелений виноград, або мігдали, які ще де-не-де зоста- вались на дереві, збираємо гриби, ставимо сітки на птиць, збираємо кристали, видряпує- мось на скелі та сковзаємся звідти, та так що батьки не могли настати нам ні одежі, ні чобіт, і ми ходили обшарпані мов ци- ганята.

Зимою, коли йшов дощ, ми лишались на подвіррі, або забігали в церкву, що, як я вже казав, була зовсім у руїнах, грались або нищпорили в відчинених склепах, повних кісток та черепів.

Одного зимового вечора, саме перед ве- черею, холодний вітер завивав надворі; ми працювали, посхилявшись над пюпітрами, під доглядом самого Донна; скрізь панувала тиша, тільки й чути було, як свистав вітер та шкрябали наші пера.

Коли це знадвору чуємо глухий замогиль- ний голос:

— Донна, Донна, віддай мені дзвона!

Перелякані, дивимось на вчителя, а він, блідий мов смерть, зійшов помалу зі свого місця й, давши знак старшим іти за ним, ви- йшов, а ми, малі й собі, ховаючись поза ними.

На скелі перед монастирем у місячному

сяйві ми побачили величезну тінь у довгій чорній сутанні і почули той самий голос:

— Донна, Донна, віддай мені дзвона!

Ми всі затрусились, угледівши цю мару, але Донна впів-голоса сказав:

— Це брат Филип.

І, не відповідаючи йому, вернувся до хати, а ми за ним, все оглядаючись назад.

Сей брат Филип, як ми потім довідались, був із тих ченців, що жили в манастирі кілька років перед нами й повісили нового дзвона. Коли вони покинули манастир, то лишили й дзвона на дзвіниці, а Донна, розуміється, забрав його собі.

Брат Филип, як оповідали про його, дав обіт підтримувати зруйновані каплиці та келії, що подекуди були розкидані у провансальських горах. Я вже геть пізніше зустрічав його часом, мовчазного, високого, зігнутого та худого, в полатаній сутанні, чорному капелюсі з великими крисами, з довгими саквами почерез плече.

Надумавши відновити якунебудь зруйновану каплицю, він, на жебрані гроші, викупляв її від власника, сам одбудовував стіни й вішав дзвона. Потім, вишукавши якогось охочого спасатися, дарував йому капличку разом із клаптом городу, а сам знову починав жебрачити на відновлення другої.

Я вже сказав, що був у нас абе Тальон, товстий, череватий чоловічок із червоним, мов ягода, носом. Авініонський архієпископ не раз посилав його на покуту за те, що той не розминався з чаркою й, нарешті, послав його до нас, аби збутись. Раз на якесь свято нас разом із абе Тальоном закликали в сусіднє село на церковну процесію.

Процесія мала початись після обіда. Село причепурилося, з вікон повивішували білі рядна, по обидва боки вулиці стояли святочно вбрані чоловіки, жінки та дівчата.

Процесія поважно посувалась вулицею, попереду маяли на сонці корогви, за ними в білих одежах ішов хор, за хором ми, діти, з кадильницями та з квітками, посипаючи дорогу св. Дарам. Коли це чуємо гомін навкруги, озираємось: Боже милостивий, що ж ми бачимо! Йде бідний абе Тальон із чашею в руках . . . мов кольос під вітром хилиться, золота камилавка¹⁾ аж на потилиці, і ніяк середини вулиці не знайде.

На обіді він випив більш, ніж треба було, доброго вина з Фріголе, котре так швидко б'є в голову, і нещагний абе, червоний од вина та сорому, не держався на ногах. Двоє півчих²⁾ узяли його попід руки, й так про-

¹⁾ в уніятів: ковпак

²⁾ Галичині: піддячі, церковні співці

цесія закінчилась. І в церкві не краще: як почав абе Тальон перед віттарем: «Oremus oremus», та «oremus», та й не міг пригадати далі, так його й вивели попід руки в ризницю ¹⁾).

Можете в'явити собі, який скандал! Щастя, що це трапилось у парафії, де святу пляшку шанували, як за часів Бакха.

Недалеко від того самого села, під горою, стоїть каплиця Сен-Марселен, куди на перший день червня всі чоловіки йдуть процесією, кожен із пляшкою вина в руках. Жіноцтво не бере участі, бо в нас, за римською традицією, жінки п'ють саму воду; дівчатам казали, та й досі кажуть, що від води «краса береться». Абе Тальон не забував водити нас що-року на це свято пляшок. Прибувши процесією в каплицю, кюре ²⁾ звертався до мирян:

— Братіє, повідтикайте пляшки для благословення!

Після врочистої молитви та благословення вина, всі, перехрестившись, ковтали першу чарку. Кюре та мер із релігійною повагою випивали один до другого на східцях віттаря. Коли була посуха, того ж самого св. Мар-

---

¹⁾ в Галичині: захристія

²⁾ парох, пан-отець

селена (статую) носили процесією по всій окрузі.

Друге свято, теж досить веселе, бачили ми бувало таки в нас, у Сен-Мішелі; воно вже давно вивелося з моди.

Коли довго не було дощу, ченці з Гравезона, завиваючи цілу дорогу літанії, приносили св. Антима — ясно мальовану статую в митрі, з бородою та з виряченими очима — в сен-мішельську церкву; за ними слідком ішли юрби народу з харчами, розташовувалися в холодочку на пахучій травиці, й цілий божий день, дожидаючи дощу, частувалися вином із Фріголе. І чи повірите? Нераз вертались додому під заливним дощем.

Але коли св. Антим, не дивлячись на літанії та благочестиві зливання, не нагонив дощевих хмар, веселі богомольці тричі купали його в ставку, вертаючись у Гравезон, щоб покарати за неслухняність.

На другий рік мого перебування у школі, коли мене посадили за латину, я написав батькові, щоб купив мені книжок. Кілька день потому, дивимось: їде долиною мій батько верхи на старому, може, років трицять, мулові Бабашо, котрого знала вся округа.

Під'їхавши до монастира, батько зняв прив'язаний мотузом до сідла величезний лантух і, розв'язуючи, гукав:

— Фредері! Ось я привіз тобі трохи книжок та паперу.

Тай почав витягати з лантуха один по одному чотирі, чи п'ять величезних словників у пергаментових палітурках; купу книжок (*Epitome, De viris illustribus, Historiae selectae, Contiones . . .*), пляшку чорнила, пучок гусячого пірря й такий обермок паперу, що мені його стало на сім років, до кінця моєї науки.

Се в Обанеля, друкаря з Авініона й батька нашого любого фелібра (тоді ми ще й не знали один про одного), мій старий батько поспішив придбати цей запас премудрости для свого сина.

Але я не мав нагоди списувати багато паперу в веселому монастирі Сен-Мішель-де-Фріголе. Господар наш Донна, з тієї, чи иншої причини, не сидів подовгу вдома, а, як кажуть, коли ката не має вдома — мишам гульня. Він раз-у-раз їздив, то набіраючи нових школярів, то шукаючи, де б добути грошей; вчителі завше знаходили притичину, щоб скорочувати лекції. Часто бувало прийде хто з батьків, аж немає ні душі.

— Де ж це діти?

А діти або зносили каміння та відбудували якунебудь зруйновану огорожу, або ж гасали по виноградниках, вишукуючи, що

зосталось. Усе це не збільшувало довірря до нашого вчителя. А дотого, на лихо, Донна набірав дітей, що платили мало, а то й нічого, а їли не менш за інших. Але чудернацький випадок прискорив розвязку.

Як я вже казав, за кухаря в нас був Неґр, а за прачку тарасконська молодиця, яка була єдиною жінкою в цілій оселі, не рахуючи старої сімдесятилітньої матері Донна. А, як відомо, диявол ніколи не дрімає; от і трапилось, що наша молодиця опинилась одного дня, як тут кажуть, у «безвихідному становищу». В пансіоні це зробило надзвичайний переполох. Хто казав на самого Донна, хто на вчителя латини, хто на абе. Нарешті, всю вину складено на Неґра. А він, чи почував себе справді винним, чи з серця, чи злякавшись, склав свої пожитки тай подався; молодиця й собі швидко пішла додому.

Це було сигналом до повного розпаду. Як не стало кухаря, вчителі наші розбрелись один по одному. Донна теж десь кудись щез. Старенька мати варила нам кілька днів картоплі, але швидко одного ранку старий сказав нам:

— Розходьтесь додому, дітки, бо вже нема чого вам варити.

Мов ягнята, котрих уперше випускають із

кошари на волю, розбіглись ми попереду на-
рвати пахучих квіток тиміяну на спомин¹⁾, а
тоді з пакуночками, хто ліворуч, хто право-
руч розбрелись по долині не без того, щоб
не оглянутись та не пошкодувати за манасти-
рем. А нещасний Донна, спробувавши ще
разів кілька відновити свій пансіон по різних
місцях, помер у шпиталі.

Перше, ніж попрощатися з Сен-Мішель-
де-Фріголе, треба хоч словом згадати, що
сталось зі старим абатством після нас. Років
дванацять воно лежало в руїнах, аж поки
його не купили бенедиктинські ченці р. 1854.
Вони відновили його й, дякуючи заходам,
проповідям та праці, малий монастир швидко
розрісся до грандіозних розмірів. Навкруги
старих з'явилося чимало нових будівель, вал
із зубчатим муром, нова велика церква з
двома дзвіницями. З сотня ченців поселяло
келії. Що-неділі люде з сусідніх сіл сходи-
лися на їхні пишні служби. Абатство «Бі-
лих Ченців»²⁾ зробилось таким популяр-
ним, що, коли Третя Республіка покасу-
вала всі манастирі (1880), тисячі народу з
округи посходились туди, — це був протест
проти виконання радикальних декретів. Тоді

---

¹⁾ Frigolet по-провансальському значить — місце,
де росте тиміян.

²⁾ Бенедиктинців

з'явилась ціла армія; кіннота, піхота, генерали, капітани з усіма військовими причандалами стали станом навкруг Сен-Мішель і цілком серіозно почали облогу опереткової кріпости, з якою чотирі або п'ять жандармів справились би.

Увесь час, поки тяглась облога, а тяглась вона цілий тиждень, люде виходили зранку з харчами та розташовувались навкруги по горбах та пригорах, щоб слідкувати за тим, як посовується облога. Дівчата маяли хустками та співали, щоб підтримати дух обложених, а на військо без упину сипались лайки, насмішки та тюкання.

Облога Кадеруси, що дала абатові Фавр¹⁾ сюжет до такої комічної героїди, була напевне менш комічна, ніж облога Фріголе.

Альфонс Доде²⁾, що вже був помістив у нашому абатстві дію у своїй казці: «Еліксир отця Гоше», показав нам ув одному з останніх

---

¹⁾ Abbé Favre (1728—1783) — лянґедоцький гумористичний поет. «Облога Кадеруси» — одна з найпопулярніших його поем.

²⁾ Alphonse Daudet (1840—1897) — це щось наче провансальський М. Гоголь, порівнявши укр. рух із прованським, відомий повістяр, родом із Нім на Провансі, писав по-французьки; «Пригоди Тартарена з Тараскону» — знана його повість, повна гумору (кілька його романів перекладено й на укр., як ось: Набоб, Королі на вигнання, Фромон і т. д.)

оповідань про Тараскон хороброго Тартарена, як той замикається в сен-мішельському монастирі під час облоги.

VI.

І от треба було знов шукати мені школу, що б недалеко від Мальяну та й не дуже панську, бо ми, селяни, того не шукали. Нарешті, мене віддали в Авініон до п. Мілле.

На цей раз нас повіз дядько Беноні. Хоч від Мальяну до Авініона було не більше, ніж три льє¹⁾, але в ті часи, коли не було ще залізниць, ні мостів — бо широку річку Дюрансу треба було переїздити на пороні — подорож у Авініон була не дуже легка. Три з моїх тіток, мати, дядько Беноні та я виїхали вдосвіта на довгому возі, повному вівсяної соломи та застеленому рядном.

Я кажу «три з моїх тіток», бо напевне рідко хто мав разом стільки тіток, як я, мабуть, із десяток, коли не більш: тітка Жанетон, тітка Мадельон, Вероніка, Пулінетта, Бурдетта, Франческа, Марія, Ріон, Тереза, Меланка ще й Ліза. Всі вони тепер давно повмірали й поховані, але мені приємно згадати тут кожну з цих добрих жінок, що мов феї ходили коло моєї колиски. Додайте до

---

¹⁾ кільометрів

моїх тіток відповідну скількість дядьків, братів та сестер у-перших, і вам нетрудно буде в'явити собі всю нашу рідню.

Тут треба б згадати діда Естева¹⁾ з материного боку. Він, як і мій батько, був заможним хазяїном, із хорошого роду, але з тою різницею, що з боку Містралів усі були дбайливі та роботящі, що й рівних їм увокрузі не було, з материного ж боку — безпечні, ледачі, що проїдали та пропивали, що мали. Отакий був і мій дід (хай перед Богом стоїть).

Хоч мав восьмеро дітей, а з них шість дочок, а проте як було де яке свято або гулянка, він там був перший. Як було піде з товаришами, то по три дні пропадає, гуляє, поки є гроші, а як спорожнить кишені, тоді вертається додому, а баба на нього:

— Чи не сором тобі, ледащо, розтринькувати добро дітей?

— Ге, добра душе, чого ти клопочешся? — відповідає було. — Наші дівчата он які гарні, возьмуть їх і без посагу. От побачиш, жінко, лишимось самісенькі.

За тих часів у Бокері бував що-року великий ярмарок, найбільший над Роною; а що народу сходилось та з'їжджалось чи водою,

---

¹⁾ Степана

чи землею, з усяких країн, навіть Турки та Негри!

Дід мій, як можете думати, не минав такої okazji й, вибравшись з дому, щоб купити жінці гвоздичного перцю або шафрану, ярмаркував звичайно днів зо п'ять. Ідучи з дому, він завше брав зо скілька хусток у кишені, бо вживав табаки, та ще зо три нерозрізаних, якими підперізувався, і ходив так по ярмарку цілий божий день, нічого не купуючи, коло комедіантів, усяких шарлятанів, коло Циган, як ті торгувались та сварились за якогонебудь миршавого осла.

А скільки йому втіхи від полішінеля!¹⁾ Там він стоятиме годинами, кожен раз наче вперше на віку, роззявивши рота та боки рвучи від реготу. А злодії, нетрудно в'явити собі, скільки їх у Бокері під ярмарок бувало, повитягають йому одну по одній усі хустки з кишені та так обережно, що й не зоглядиться. А дід те й наперед знав, так що під кінець розперізувався тай сякав носа в пояс і вертався додому з синім носом, бо неграні хустки звичайно линяли.

— А що, — питала баба, — знов покрали тобі хустки?

— Тобі ж хто сказав?

---

¹⁾ кумендіанта, блазня

— Хиба ж я не бачу, що в тебе ніс синій; певне, сякався в пояс.

— Ба! Я й не жалкую за ними, — казав дід, — так насмішив мене той полішінель!

Коли дочки (між ними, й моя мати) дійшли літ, та що вони не були ані незграбні, ані погані, то женихи до них не барились.

— А що ж ви дасте за дочкою? — питалися бувало в діда.

— Що я дам за дочкою? — казав він червоний від гніву: — найшов дурного! Мало того, що я вигодував та одяг дівку твому синові, та ще дай йому землі та грошей? Хто не хоче брати моїх дочок, як вони є, то нехай не зачіпає. В мене, слава Богу, стане хліба їх прогодувати.

Нема чого й казати, що всі дідові дочки, всі шість, взято за саму красу, і всі вони добре повиходили заміж.

Дядько Беноні був найменчий із братів у роду, був сухорлявий, чорнявий, меткий, з кирпатим носом та чорними, мов смола, очима. Він був теслею з ремесла, але мав славу ледачого й навіть чванився тим, до того мав пасію до музики та до танців. Не було в цілому селі Мальяні жвавішого та кращого до танцю. Коли бувало на св. Іллі або св. Аґати він танцював контрданс із борцем Жезетом,

усі люде штовхались, щоб подивитись на нього. Він грав непогано на всяких струментах: скрипці, басолі, клярінеті, але найбільше влюбив галюбе¹⁾ й, коли був іще молодий, не було йому рівного до серенад та обад²⁾. Де було яке свято, яка гулянка, хто вів усім перед? Беноні, завше радий покинути хату та роботу. Набравши повен віз дівчат, він віз їх на свято. А що сміху, та крику, та пісень цілу дорогу! А він бувало підгравав їхнім пісням на своєму галюбе.

Тільки поклав він собі в голову досить незвичайну думку: коли женитись, то взяти жінку з шляхетного роду.

— Але ж, — казали йому, — дівчата шляхетного роду за таких не виходять, ніколи ти не знайдеш такої.

— Ге, — сперечався Беноні, — хибá ми не зі шляхетного роду? Ви думаєте, що ми такі репані, як і ви? Наш дід був емігрант, носив одежу, підбиту червоним оксамитом, пряжки на черевиках та шовкові панчохи.

Він таки напивав одного дня справжню шляхетну родину, майже зруйновану, де було сім дочок на-відданні. Батько їхній, п'яниця, продавав що-року селянам землю

---

¹⁾ Galoubet — маленька сопілка, національний провансальський струмент, завше в супроводі тамбурини.

²⁾ Aubade — вранішня пісня.

шматками, так що вже добрався до замку. Мій дядько причепурився й пішов свататись; найстарша з панночок, дочка маркіза, боячись посивіти в дівках, згодилася вийти за нього заміж. Сей незвичайний випадок дав матеріял Анрі-деля-Мадієнові для гарного романа: «Кінець маркізів д'Орель».

Я вже сказав, що мій дядько був ледачий. Коли бувало аж опівдні він виходив у садок покопати або що, то завше брав зі собою сопілку; швидко покидав лопату й сідав де-небудь у холодочку награвати якийнебудь рігодон¹). Дівчата, що працювали поблизу в полі, швидко збігались на згуки музики, й починались танці.

Зимою він рідко підводився до полудня.

— Е, — казав він, — де ж може бути краще, ніж у теплом ліжку?

— Чи вам, дядьку, не нудно лежати? — питалися ми.

— Ніколи; коли хочеться спати, то сплю, а ні, то проказую псалми за померших.

І, дивне діло, цей веселий чоловік, що не минав жадного похорону, завше виходив останнім із кладовища, а, вертаючись, увесь час молився за своїх та чужих, проте не втримувався, щоб не сказати часом:

---

¹) Rigaudon — провансальський танець.

— От іще одного перетаскали в місце вічного спокою!

На нього, як і на інших, прийшла черга. Йому було вісімдесят і три роки.

Раз я зайшов до нього, хворого, перед смертю й побачив сопілку біля ліжка:

— Що ж ви робите з сопілкою, дядьку? — питаюсь у нього.

— Оці розумні, — каже він, — дали мені дзвоника, щоб дзвонив, як мені треба чого. Хиба ж сопілка не краще? Як тільки мені захочеться пити, замість кликати або дзвонить, я беру сопілку і граю.

Так він і помер з сопілкою в руках, що швидко дало привід до такого переказу:

На шовкопрядільні, де працювало багато мальянських дівчат, на другий день, коли дядька поховано, одна з дівчат приходить уранці з переляканим виглядом і питає у других:

— Чи ви нічого не чули, дівчата, цієї ночі?

— Ні, хиба містраль, або сови . . .

— Слухайте ж, а ми, що живем недалеко від кладовища, очей цілу ніч не стулили. Уявіть собі: опівночі старий Беноні вийшов із могили з сопілкою, та як утяв ф'арандолі! Всі мерці повставали, позносили труни на

середину тай запалили, щоб погрітись, а тоді давай танцювати навкруги вогнища, та так аж до зорі.

Так от із дядьком Беноні, якого ви вже тепер знаєте, з матіррю, та з трома тітками ми поїхали в Авініон. Ви, мабуть, знаєте, коли селяни їдуть кудинебудь гуртом, то цілу дорогу не перестають докладати всяких уваг: чи то про сходи, чи про люцерну, чи про ганус, мимо яких проїздили. Коли проїздили Гравезон, де така гарна дзвіниця, вся в кам'яних розетках:

— Дивись, малий, — гукав мені дядько: — бачиш пупи Гравезонців прибиті до дзвіниці?

І регогу - регогу з цієї прикладки, що у протязі сім-або вісімсот років смішить Мальянців!

Одне по одному мені переказали всі звичайні оповідання про авініонський шлях: про відьмівський міст, де збиралися відьми на шабаш; про перехрестя, де ще недавно напали озброєні розбійники й т. и.

Нарешті, приїхали ми до пісків Дюранси; торішня весняна повінь знесла міст, і треба було переїздити пороном. Там уже було до сотні возів, що дожидали своєї черги. Нам, як инчим, довелося дождити кілька годин, і, нарешті, прогнавши собаку «Жида», що біг

за возом криками: «додому!», ми з'їхали на порон.

Вже по обідній порі ми прибули до Авініону. Звичаєм людей з нашого села, ми спинилися в «Hôtel de Provence», невеличкому заїзному дворі, й пішли оглядати місто.

— Хочете, я поведу вас на кумедію? — сказав дядько. — Сьогодні ввечері грають »Maniclo».

— О! — зраділи ми. — Ходім дивитись на «Maniclo».

Се було вперше, що я був у театрі, і, на моє щастя, давали провансальську комедію. Тітки мої визнали, що «Maniclo» грали багато краще в Мальяні. Бо в ті часи по селах організувались, бувало, вистави. Я бачив, як наші селяни грали трагедії з клясичного репертуару, як: «Смерть Цезара» або «Заїра». Костюми робилися з жіночих спідниць та ряден. Народ, звичайно, любить трагедії, і наші селяни з великим інтересом слухали нудні монольоги сих довжелезних п'єс на п'ять дій. Але грали також усякі провансальські комедії з марсельського репертуару, до якого належав «Maniclo». Беноні був звичайно впорядчиком тих вистав і своєю скрипкою супроводив пісні. Років сімнадцяти, пам'ятаю, я теж брав участь і навіть дістав чимало оплесків від своїх односельчан.

На другий день треба було попрощатися з матіррю й іти в пансіон, що належав п. Мілле. Мілле був великий огрядний чоловік із кудлатими бровами, червоним, брудним та зле виголеним обличчям, очима мов у свині, ногами мов у слона, мав обрубкуваті гидкі пальці, якими він раз-у-раз запихав у ніс табаку. Його наймичка, гладка Катерина, яка варила нам їсти, заправляла домом. Ніде я не їв стільки моркви, як тут, вареної моркви з мучною підливкою. Бідна моя головонька — бо я звівся ні на що!

Авініон, де мала згодом відродитись «*Gai Savoie*»¹⁾ трубадурів, не був у ті часи веселим чистим містом, яке з його тепер: вузькі брудні вулиці, кладовище посеред міста (де тепер чудовий парк), в ровах напів зруйнованих валів стояли калюжі гнилої води, та купи сміття. Брутальні вантажники з гавані, зорганізовані в корпорацію, робили, що хотіли в порті, та і в самому місті мали повну волю. За приводом їхнього ватажка, надзвичайної сили чоловіка під прозвищем «Чотири Руки», вони рознесли авініонську ратушу в 1848. році. По хатах ходили, як це й тепер в Італії, ченці в чорних машкарах із двома дірочками на очі та просили «на бідних в'язнів».

---

¹⁾ «Весела Наука».

Тоді ж таки був у Авініоні дім інвалідів (відділ паризького Hotel des Invalides), і часто-густо можна, бувало, зустріти їх на вулицях у високих шапках та синіх плащах, — поважні останки старих воєн, криві, сліпі та безрукі; своїми деревляними ногами або милицями вони рівно та голосно стукали по брукованих вулицях.

Місто Авініон було саме в перехідному становищі між двома режими́ми, старим та новим, що й досі не скінчили були своєї боротьби. Страшні спогади несправедливостей, образ та минулих чвар, і досі жили, й досі були пекучі між людьми старшого віку. Роялісти тільки й те робили, що згадували давні образи, а ліберали раз-у-раз витягали вбивство маршала Брюна¹⁾ в 1851. р., коли його трупа знайдено в Роні, а вбивці, хоч і відомі, лишилися непокараними.

Населення Авініона, як і Екса (Aix), Марселя й інших провансальських міст, загалом кажучи, жалкувало за білим прапором та ліліями²⁾; та ця прихильність до королів не мала, як мені здається, політичного ґрунту, але

---

¹⁾ Brune (1763—1815), з професії друкар, потім у часах революції визначний вояка, який довів (1804) до гідности маршала; його вбили в Авініоні фанатики-роялісти (2/8 1815).

²⁾ прапор французьких королів із дому Бурбон

була напів-свідомим народнім протестом проти централізації, яку якобінство та перше цісарство зробили зненависною. Колишня лілія, яку вони звикли були бачити також на гербі Прованса, здавалася Провансальцям символом тих часів, коли наші звичаї, традиції та вільготи були в більшій повазі в держави. Але було б цілковитою помилкою думати, що батьки наші хотіли вернутись до передреволюційного режиму, бо хто, як не Прованс, послав Мірабо до Генеральних Штатів; де ж, як не у Провансі, революція була така буйна.

В старому Авініоні не розминешся зі спогадами про його минулу славу: цілий куток будинків, ув одному з яких був наш пансіон, стояв на місці сенклервського монастиря. А в церкві цього монастиря вранці 6. травня 1327. року Петрарка¹⁾ вперше побачив Лявру.

Коло нас недалеко була вулиця, яка мала серед простого народу недобру славу. Було неможливо допроситись жадного з малих савоярів²⁾ до нас у пансіон, чи то, щоб погру-

---

¹⁾ Франческо Петрарка (1340—1374), найбільший італійський лірик і визначний тогочасний учений, пробував ув Авініоні на вигнанню; там тоді був папський двір. Він мав недалеко Авініона свій дім.

²⁾ Савояри — маленькі бідні хлопці, родом із Савоя, французької провінції, що вештаються по містах Франції з освоенними бабаками, малпами й т. д.

сити саджу, чи почистити нам чоботи: в тій вулиці стояв славний у середніх віках авініонський університет, і ходила слава, що студенти хапали, де могли, малих волоцюг, та різали їх, щоб студіювати анатомію.

Нам, селянським дітям, удивовижу було блукати по цих вузьких темних лябіринтах вулиць. Але яка різниця між ними й нашими чудовими долинами, що поросли пахучими асфоделями, чудовим повітрям, тишею та волею в Сен-Мішель-де-Фріголе.

Бували дні, коли в мене серце розривалось од журби, хоч Мілле був дуже доброю людиною й мав щось у глибині душі, що, нарешті, приручило мене до нього. Він був родом із Кадеруси, як і я, син хлібороба, що вдома завше розмовляв по-провансальському й мав у надзвичайній повазі «Облогу Кадеруси»; він знав цілу поему на-пам'ять і часом, пояснюючи нам якунебудь славному битву Греків із Троянцями, він, відкинувши одним звичайним для нього рухом сивий чуб із чола, говорив:

— Бачите, це один із найкращих уступів у Віргілія, правда ж? А от послухайте, діти, уривок, що я вам покажу, й побачите, що Фавр, співець «Облоги Кадеруси», самого Віргілія часто за пояс заткне:

Там один, Перігорі Лятрусо,
Найпузатіший із Кадеруса,
Був напавсь на одного кравця...
Й був би вбив! Та ось біда яка:
Він спіткнувсь на грудочку землі
І неначе бочка покотився.

А ми як раділи, почувши рідну мову! І товстий Мілле сміявся на весь голос, а мені, який більш за інших мав у крові солодкий мед дитячих спогадів із рідного села, нічого не було кращого за ці вірші.

Коли я на вакаціях вернувся додому, мати моя, бачучи мене блідим та з припадками пропасниці, рішила у своїй глибокій вірі повести мене на прощу до св. Жента, цілителя пропасниць.

Цього святого, що посилає також дощ, поважають селяни по обох берегах Дюранси за пів-бога.

— Я ходив до св. Жента ще до революції, — казав батько. — Ми з покійною матіррю ходили босі, коли було мені ледви десять років. Але то були інші часи, тоді було більше віри.

Ми, за приводом дядька Беноні, якого ви вже знаєте, виїхали з дому опівночі, ясної місячної ночі, які бувають у вересні, і прилучились до других, що, як і ми, їхали на прощу; швидко за нами й поперед нас тільки й видко було, що вози з прочанами.

З співами канту св. Жента, мелодія якого, до речі сказати, надзвичайно гарна, бо не даром же Гуно¹⁾ ввів її в оперу «Mireille», та ляскаючи батогами, проїздили ми поночі сонні села й на другий день над вечір прибули гуртом до долини Боссе.

Тут же на тому самому місці, де святий жив та спасався, старі оповідали про нього молодим, що самі чули:

— Св. Жент, — казали вони, — був, як і ми, селянським хлопцем із Монте, на п'ятнацятій весні він пішов у пустиню і присвятив себе Богові. Раз він орав поле двома коровами, коли це де не взявся вовк і розірвав йому одну. Св. Жент піймав його, впріг у плуг і примусив його орати в ярмі поруч із другою короною. Але в Монте, відколи він пішов, сім літ не було дощу, то люде і стали казати його матері:

«Імберто, треба знайти вашого сина, бо відколи він пішов, не впало і краплі води».

— І от мати св. Жента пішла шукати його, та гукати й, нарешті, знайшла свого хлопця на сьому місці, де ми стоїмо, в долині Боссе. Св. Жент, щоб дати напиться

---

¹⁾ Charles Gounod (1818—1893) великий французький композитор, автор багатьох опер (Фавст, Королева Саба, Ромео й Джулієта...), симфоній, церковних ораторій і т. д.

матері, бо дуже пекла її спрага, устроїв два пальці у щілину в оцій скелі, й відти потекло два джерела: одно з вина, друге з води. Те, що з вина, вже давно висохло, а вода тече й досі й помагає від пропасниць.

На прощу до св. Жента ходять двічі на рік: раз у травні, коли люде з Монте переносять його статую з Монте в Боссе, всю дорогу бігцем, на спомин про те, як святий тікав у пустиню.

Обанель ¹⁾ був якось на цьому переносі й ось якого листа, повного ентузіязму, написав він до мене (1866):

«Коханий Друже! Ми з Гриволя тільки-що вернулись від св. Жента. Се щось чудове, надзвичайне! Особливо чарівне вражіння зробила на мене нічна подорож; це щось нечувано-поетичне. Мер позичив нам повозку, й ми їхали слідом нивами, гаями, почерез скелі в місяшному сяйві, під тьохкання соловейків від 8. години вечора до півночі. Є в цьому святі щось захопливе, щось таємне, щось таке гарне та дивне, аж плакати хочеться. Чотири хлопці, що несли статую, бігли прудко, мов зайці, летіли, наче птиці; поперед них біг

---

¹⁾ Theodor Aubanel, фелібр, видав у 1860. р. в Авініоні: «La miougrano entraduberto».

чоловік верхи на коняці, час-від-часу стреляючи з пістоля. Люде з осель, що були на шляху святого — чоловіки, жінки, старі, малі виходили назустріч, спиняли хлопців, із плачем та криками прикладались до святого й гукали услід, коли ті знов бігли, чим далі тим прудче: „Щасливої дороги, хлопці! Хай св. Жент вам помагає!“ І знов бігцем, і знов бігцем, аж дух спирало . . . Ця нічна подорож у пустиню, в темряву, сам не знаючи, куди, усе це, кажу Тобі ще раз, повне такої глибокої поезії, на завше лишиться в пам'яті.»

Друге свято св. Жента буває в вересні, тоді, коли й ми з матіррю пішли. Св. Жент не був канонізованим святым, то духовенство мало туди приходило, люде з міст іще менше. Але простий народ, від ріллі, бачив у сьому святому, що сам походив з простого роду з околиці, що розмовляв, як і він, працював, як і він, не барився посилати йому дощу, гоїв його від пропасниць, простий народ бачив у йому свого власного святого, й культ його був такий розповсюджений, що в вузькій долині, де живе легенда, можна було бачити до двадцять тисяч народу. В легенді говориться, що св. Жент спав на кам'яному ліжку ногами вище, ніж голова; і всі прочани побожно лягають на ліжко святого — сторч

поставлений кам'яний жолоб. Ми, як усі, по-лежали в ліжку й пішли дивитись на вовче та коров'яче джерело, а відти до каплиці святого, навкруги якої росли старі горіхи, поклонитись його могилі та скелі, з якої тече чудодійне джерело.

Зачарований сими оповіданнями, з душею, оп'янілою від краси місцевости та пахучого духу трави, на якій, здавалось, видні були ще сліди ніг святого, з цілою вірою дванацятилітньої дитини, я напився зі свіжого джерела, й, думайте, що хочете, але відтоді в мене більш не було пропасниці. Не дивуйтеся, коли дочка фелібра, бідна Мірейо, заблудившись у степах, умираючи без води, молиться до св. Жента:

О, молод хліборобе красний,
Що запрягав у плуг свій ясний
Із гірських нетрів вовка й т. д.

(Мірейо, пісня VIII).

Це спогад із молодих літ, який мені й досі любо згадати. Коли я вернувся в Авініон до школи, придумано нову комбінацію: лишаючись таки в пансіоні в Мілле, я ходив двічі на день до Collège Royal слухати лекції екстерном, і в цьому колежі через п'ять років я скінчив свою науку (1843—1847).

Професори наші не схожі були на теперішніх стилевих та елегантних молодиків із

«Нормальної Школи»¹⁾). То були суворі, старі, бородаті, ще зі старих університетів. Перший рік ми мали Бляна, колишнього сержант-майора цісарської армії; він, бувало, незадоволений нашими відповідями, жбурляв нам у голови книжки, які лиш мав під рукою. На другий рік був Лямі, скажений класик, що ненавидів Віктора Гюго²⁾, й, нарешті, в реториці³⁾ ми мали Шалєра, завзятого патріота, ворога Англіїців; він, бувало, роздобрившись, деклямував нам боєві пісні Беранже⁴⁾, стукаючи кулаками по пюпітрові.

Пригадую собі також, як одного разу роздавали нагороди в церкві колежа, повній авініонського beau mond-у. Не знаю, як воно трапилось, а того року я дістав майже всі

---

¹⁾ педагогічна школа (учит. семин.); це давня назва, з XVIII. ст., яка полишилися, крім Франції, іще й по инчих краях, н. пр., у Ромунії.

²⁾ Victor Hugo (1802—1885) — найбільший і найуніверсальніший поет Франції (поезії, драми, романи), незвичайно сильно змальовує людські пристрасти.

³⁾ в найвищій класі.

⁴⁾ Pierre Jean de Beranger (1780—1857) — славний французький поет, автор багатьох сатиричних пісень, у яких висміває аристократію, Наполеона, захоплений оборонець поступу й волі — і загалом один із найбільших ліриків світа. Багато його пісень стали вже народними (з укр. перекладчиків Беранже назвемо Самійленка, Грабовського, Грінченка й т. д.).

нагороди. Кожного разу, коли мене викликали, я несміливо виходив і, взявши з рук нагороду, книжку та лавровий вінок, пробрався крізь юрбу, яка плескала мені, і складав свою славу в материн хвартух; усі цікаво і здивовано дивились на гарну Провансалку, яка щасливо, але поважно і спокійно, складала у свій плетений кошик лаври свого сина. А дома (*sic transit gloria mundi!*) сі лаври склалися за горшками на миснику.

Чого тільки не робилось і в ті часи, а тепер наче ще більше, щоб одвернути провансальських дітей від свого рідного! Але я не міг забути свою рідну мову, і все мене навертало до неї. Раз, прочитавши в якомусь журналі вірші Жасмена¹⁾ й бачучи, що наша мова ще мала поетів, які робили честь їй, повний глибокого ентузіязму, я зараз же послав славному поетові посвятні вірші. Але такому малому цвіркунові, яким був я, навіть не відповіли. Я добре знаю, що мої вірші учня не варті були більшого, але (що таїти!) я відчув цю зневагу; згодом, коли на мене прийшла черга діставати листи від нещасних дебютантів, я пам'ятав свою образу й робив собі обов'язком сердечно приймати їх.

¹⁾ *Jasmin* (1798—1864) лянґедоцький поет, найвідоміший із попередників фелібрів.

На чотирнадцятому році туга за рідними нивами та провансальською мовою, яка ніколи мене не покидала, довела мене до справжньої меланхолії.

«Які щасливі», думав я собі, наче блудний син, «наймити та пастухи вдома: вони їдять добрий хліб, що моя мати пече їм; або мої товариші дитячих літ у Мальяні, що живуть вільно в селі, орють та сіють під святим божим сонечком, а я нуджу світом у чотирьох стінах над латиною!»

До мого горя примішувалась огида до конвенціональностей суспільства, серед якого я був наче замуrowаний, та поривання до неясного далекого ідеалу. Одного дня в якомусь журналі я напав на опис шартреського монастиря в Вальбоні, та про святе життя ченців.

Не повіриш, читачу, що, як тільки впало мені це на думку, то одного гарного дня я і втік з пансіону, тай пішов здовж берега Рони в той бік, де знав, що Вальбон була недалеко.

«Прийду», думав собі, «постукаю в ворота монастиря, проситиму, плакатиму, аж поки мене не приймуть, а тоді гулятиму досхочу по зеленому лісі, молитимусь та присвячусь, як св. Жент».

Ся згадка про св. Жента мене відразу спинила.

«А мати ж?» сказав я сам собі: «я ж з нею не попрощався. Як вона довідається, що я щез, піде бідна жінка, в розпуці горами та долинами, кличучи мене, як мати св. Жента». І я, повернувши оглоблі, подавсь до Мальяну зі стисненим серцем, щоб ув-останнє, перше ніж покинути світ, побачитись та попрощатися з батьком та матіррю. Але в міру того, як я наближався до батьківської хати, мої горді пляни та наміри розтопились у любові, мов грудка снігу на вогні. Коли це мати, вгледівши мене, здивувалась:

— Чого ж це ти пішов із пансіону до початку вакацій?

— Я журився, — відповів я плачучи, засоромлений, що втік: — я не хочу більш до того гладкого Мілле, там дають їсти саму моркву!

На другий день мене відіслали з нашим пастухом Руке в ненависну мені неволю, обіцявши проте визволити мене звідти після вакацій.

VII.

На другий рік мати віддала мене до Дюпюї, що теж мав пансіон у Авініоні коло «Дірявого мосту»; тут мені пощастило як-

найкраще розвинути мої провансальські симпатії.

Сей Дюпюї був братом покійного Шарля Дюпюї, депутата від департаменту Дром і автора «Метелика» та інших різних віршів із нової провансальської антології. Молодший Дюпюї теж римував по-провансальському, але не хвалився тим, та й мав рацію.

Коли це трохи згодом до нас прибув молодий учитель, із маленькою чорною борідкою, родом зі Сен Ремі. Звали його Жозеф Руманіль. А що ми були земляками — Мальян та Сен Ремі з одної округи —, що батьки наші, хлібороби, були здавна знайомі, то ми зблизились. Але тоді я ще не знав, що Руманіль теж віршував по-провансальському.

Що-неділі нас водили до кармелітської церкви; наші місця були біля хору, якому ми підтягали дитячими голосами. В хорі співав Дені Кассан, відомий і дуже тоді популярний у місті провансальський поет: вулиця, де він жив, зветься й тепер його йменням.

Одної неділі в церкві мені впало на думку перекласти провансальськими віршами покаянний псалом; крадькома я став записувати в молитовнику рядок за рядком. Руманіль, що доглядав за нами того дня, підійшов ззаду, взяв моє писання, прочитав, показав Дюпюї,

який наче б то висловив бажання, щоб мені не перешкаджали; після церкви Руманіль по-вів нас гуляти по авініонських валах і звернувся до мене:

— Так ти складаєш по-провансальському вірші?

— Часом, — кажу йому.

— Хочеш, я тобі теж покажу? Слухай.

І своїм мельодійним симпатичним голосом Руманіль почав показувати мені одну за другою цілий вінок весняних польових квіток, що радіщами сповнили моє серце. Се була зоря, якої душа моя дожидалась, щоб прокинутись до світла.

Мені доводилось до того читати дещо по-провансальському; але шкода було бачить, як нові письменники (за винятком Жасмена та маркіза де-Ляфар) вживали нашу мову лиш для сміхотворства. Руманіль перший у звичайній розмовній мові та благородній формі висловив почуття серця.

Не дивлячись на різницю літ (Руманіль родився 1818.), ми подали один одному руки; він був щасливий, що знайшов когось, хто розумів його музу, я ж тремтів од щастя, входячи у святая святіх моїх мрій. І під щасливою зорею почалось наше приятелювання, бо пів віку йшли ми поруч, працюючи

для народнього діла, і ні любов наша, і ні запал до праці ніколи не зменшались.

Руманіль дав свої перші вірші до «Буй-Абессо», провансальського тижневого журналу, який Жозеф Дезана видавав у Марселі, й який був притулком для сучасних трубадурів. Працівників на рідній ниві ніколи не бракувало, особливо під час Буй-Абессо (1841—1846). Навкруг Марселя, як осередка, почався національний рух, котрого не можна було не привітати вже за те одне, що він підтримував звичай писати по-провансальському.

Крім того, треба признати, що деякі старі народні популярні поети, як: Дезана з Тараскона, Белльо, Шальян, Бенеді та Желю, особливо, останній, у своїх творах виявили стільки хисту до, хоч і грубого, але здорового гумору Марсельців, що відтоді на свому полі не було кращих, ані їм рівних. Каміль Рейбб, що був поетом у високому значінню слова і тратив надію на щасливу будучину провансальської мови, так писав тоді до Руманіля:

«Наша мова занадто ,низька‘ для молодих, і вони, покинувши її старим дідам, самі намагаються потрапити за панами з міст; але їхня скалічена французька мова, чи не гірша вона за всі жарґони?»

Всі ці нові письменники, виходячи з невірної думки, що народня мова годиться тільки для низьких або сміхотворних сюжетів, не дбали про те, щоб очистити її та причепурити.

Від часів Людовіка XIV: традиції писати нашою мовою майже щезли. Провансальські поети, чи то з недбальства, чи з браку освіти в рідній мові, почали вживати французького правопису; але він був непристосований до нашої гарної мови й дорешти псував її; крім того, кожен додавав своїх власних ортографічних фантазій; врешті, дійшло до того, що різні діалекти *langue d'oc*, покалічені невдатною ортографією, здавались цілком чужими між собою.

Руманіль, переглядаючи якось у авініонській бібліотеці старі манускрипти, звернув увагу на те, яке гарне вражіння справляє наша мова, вживана відповідно до її національного духа та традицій старих трубадурів. Він звернувся й до мене, хоч я був іще дуже молодий, бажаючи знати мій погляд щодо того, щоб повернути провансальській мові її природний правопис, і, погодившись обоє на пляні реформ, ми сміливо наважилися ступити на новий шлях.

На правописі діло не спинялось: наслідуючи Французів, а також із буржуазних кон-

венціональностей, з'явилася звичка уникати найвиразніших, найхарактерніших слів провансальської мови, мов би то «грубих». Через те письменники, попередники фелібрів, навіть і самі фелібри, вживали звичайно, без жадного критичного почуття, покалічених та мішаних висловів вуличного французького жаргону (patois). Коли Руманіль та я наважились писати вірші народньою мовою, то, щоб показати силу, багатство та простоту народніх висловів, ми порішили писати так, як говорять селяни по кутках, куди не підійшов іще чужий вплив. Таксамо, як ромунські поети (як нам відомо від поета Александрі¹⁾), коли захотіли підійняти свою національну мову, яку буржуазні класи покалічили, то пішли шукати її в села та в гори в найменш освічених селян.

Нарешті, щоб наблизити літературну мову до звичайної вимови в Провансі, порішено викинути деякі літери на кінці слів, а також етимольогічні закінчення, що вже більше не вживались.

Але не думайте, що сі новаторства, хоч вони зачіпали невеликий гурток поетів «patois», як тоді говорили, ввійшли в життя без

---

¹⁾ Vasile Alecsandri (1821—1890) найбільший ромунський поет (ліричні вірші, драми), збірач народніх ромунських пісень, основник театру в Ясах.

бою та опору. Від Авініона до Марселя всі, що писали або віршували по-провансальському, всі, що застигли в рутині, підійнялися разом проти реформаторів. Війна брошурами та їдкими статтями між молодими Авініонцями та нашими супротивниками тяглась більше ніж двадцять років.

В Марселі прихильники балаганних сюжетів, сивобороді віршомази, збиралися вечорами в книгарні в букініста ¹⁾ Боа позітхати тяжко за викинутою літерою «s» та погострити зброю проти новаторів.

Але за нами, побіч очевидних резонів, була віра, ентузіязм та завзяття молодости й, як побачите далі, за нами лишилося поле битви.

В пансіоні Дюпюї був у нас гувернером колишній сержант аффриканської армії, на ймення Монньє. Він був жвавий, гострий на язик, отвертий та грубоватий, як і слід старому воякові, раз-у-раз вичищений та блискучий од ніг до голови, з вусами та борідкою, що сторчали, мов щітина. В Collège Royal, де нас учили історії, ніколи й мови не було про сучасну та недавню політику. Сержантові Монньє, завзятому республіканцеві, доручено

¹⁾ продавець старих книжок (антиквар)

наше виховання в сьому напрямі. В години рекреацій він проходжувався поміж нами з історією революції в руках, захоплюючись читанням, жестикулюючи, кленучи та плачучи від ентузіазму:

— От де люде були! — гукав він: — і які люде! Каміль Демулен, Мірабо, Байї, Верньє, Дантон, Сен-Жіст, Буассі д'Англя! Ми — червяки, як рівняти до гігантів Національного Конвенту!

— Хороші твої гіганти Національного Конвенту! — казав йому Руманіль, коли випадково траплялось йому бути при цьому. — Кати, головорізи, богохульники, виродки, що ковтали одні одних, поки Бонапарт не купив їх, мов свиней у ярмарок, коли йому захотілось!

І, кожного разу, як зчепляться удвох, аж поки хтонебудь жартом яким не розведе їх!

Отак день за днем у сьому рідному та любому мені осередовищу в серпні 1847. року я скінчив свою науку. Руманіль лишився в Авініоні й, щоб побільшити свої невеликі заробітки, став за коректора в одній із друкарень; дякуючи цьому, він надрукував там із невеликими видатками свій перший збірник віршів: «Li Margarideto».

А я, радісний, мов лоша, яке вперше випустили на зелене, вернувся в село до нашої хати.

• VIII

— Ну що? — спитав мене батько: — на сей раз скінчив?

— Скінчив, — відповідаю, — тільки . . . Мені треба буде піти в Нім здавати матуру, це не так то легко, мені навіть трохи боязько.

— Іди, йди; ми, як стояли полком біля Фіге в Еспанії, то не таке, сину, бачили.

От я й почав готуватися до подорожі в Нім, де тоді були испити на матуру. Мати дала мені дві чисті сорочки, зложивши їх гарненько разом зі святочною одежею в картату хустку та зашпиливши шпильками. Батько дав мені в полотняній торбинці сто п'ядесять ф'ранків сріблом, кажучи:

— Гляди ж, не загуби, та не розтринькай.

І я пішов з дому в Нім із пакуночком під пахвою та добрим лозовим ціпком у руках.

Прибувши до Нім, я зустрів уже чимало хлопців із окружних шкіл, що, як і я, прибули складати матуру. Вони були, здебільшого, з батьками, пишними панами та панями, з кишнями, повними рекомендацій: один мав листа до пана ректора, другий до пана інспектора, третій до префекта, і всі вони неслися так гордо, мов би хотіли сказати: «ось ми, так певні в нашій справі».

А я, бідний хлопчина з села, не знав ні живої душі, й єдине, що я міг зробити, було: помолитись нишком до св. Боділя, патрона Нім, щоб уклав трохи доброти до мене в серця екзаменаторів.

Нас замкнули в ратуші в великій порожній салі, де старий професор продиктував нам гугнявим голосом латинський текст і, взявши добру понюшку¹⁾, сказав:

— Панове, маєте годину, щоб перекласти цей текст по-французькому.

Повні запалу, ми взялися до праці й, коли година скінчилася, наш старий зібрав переклади й, відчинивши двері, сказав:

— До завтра.

Се був перший іспит.

Усі хлопці розбрелися по місті, а я зостався одним-однісінький із моїм пакуночком та палицею посеред вулиці.

«Треба подумати про квартиру», кажу сам до себе й почав шукати заїзду недорогого, але пристойного; через те, що в мене було досить часу, то я разів, може, з десять обійшов місто. Але готелі з лякеями в чорних фраках, що за п'ядесять кроків мірили мене очима з голови до ніг, салема-алейки та церемонії високого світу, усе це мене лякало.

---

¹⁾ розуміється: табаки

Перейшовши в передмістя, я вгледів такий напис: «Au Petit Saint Jean». Сей «Petit Saint Jean» сповнив моє серце радістю. Мені зразу здалось, що я в рідній стороні. Справді, св. Іван наче наш рідний святий. На св. Івана розкладають вогнища, є трава св. Івана, яблука св. Івана . . . І я ввійшов до «Petit Saint Jean». І не помилився.

На подвіррі заїзду стояли понакривані вози, розпряжені коні, групами стояли Провансальці, розмовляли та сміялись. Я пройшов тихенько в салю й сів за столом.

Саля була вже повна, й були самі огородники: одні з Сен Ремі, другі з Шато-Ренару, хто з Брабентану; усі вони знали один одного, бо що-тижня приїздили на базар.

Розмова була про саму родину.

— Бенезете, по чому продавав ти сині баклажани?

— Любий мій, мені не пощастило: такого було їх там, що мусів спустити за дурничку.

— А насіння з праску?¹⁾

— Те, кажуть, продаватиметься; чутка така, що війна буде, а мене запевняли, що з нього роблять порох.

— А квасоля?

— Пропала.

¹⁾ пори

— А цибуля?

— Враз розібрали.

— А гарбузи?

— Доведеться давати свиням.

— А дині, морква, сельдерей¹⁾, картопля?

Я спорожнював свою миску й не обзивався і словом.

Коли вони виговорились, мій сусіда звернувся до мене:

— А ви, молодий чоловіче, коли дозволите спитати, чи ви теж із городиною? Щось наче несхоже на те.

— Я, ні . . . я прийшов до Нім, — відповідаю несміливо, — щоб здавати матуру.

— Матуру? Матуру? — перепитували один одного за столом. — Як він сказав? Та то ти не розібрав.

Я засміявся й почав пояснити їм, як міг найкраще, що то таке «матура».

— Коли ми кінчаємо школи, вчителі наші навчили нас усього: ф'ранцузької, латини, грецької, історії, реторики, математики, астрономії, ф'ільософії, — всього не перелічиш, усього, що можна тільки в'явити собі, тоді нас посилають до Нім, а тут дуже вчені пани питають нас . . .

— Еге, так, як бувало нас питали з катехізму.

---

¹⁾ селери

— Таксамо. Ці вчені питають нас про всякі речі, про які пишуть у книгах, і коли ми добре відповідаємо, то дістаємо матуру, а тоді вже можемо бути нотарями, лікарями, адвокатами, суддями, субпрефектами, чим хочете.

— А коли зле відповідаєте?

— Тоді вертайся додому! Сьогодні нас перший раз перевіяли, а завтра вранці переведуть на решето.

— О, бодай його! — скрикнули мало не всі за столом: — ми б хотіли бути тут, щоб побачити, чи ви застрягнете, чи пройдете!

— А що ж вас питатимуть, ну, наприклад?

— От спитають, наприклад, про всі війни, що були на світі, відколи люде воюють: війни Жидів, Греків, Римлян, Сараценів, Німців, Французів, Еспанців, Англійців . . . Не самі війни, але ймення полководців, королів, їхніх міністрів, їхніх дітей . . .

— Ото, хай йому! А яка ж користь вам із того, коли ви знатимете все, що трапилось на світі, відколи св. Йосип був хлопцем? Аж чудно, що такі люде та гають час на такі дурниці! Видно по сьому, що їм більш нічого робити. Коли б їм треба було, як нам, од самого ранку копати землю, не думаю,

щоб вони дуже піклувались про дітей царя Ирода . . . Але кажіть далі.

— Не самі ймення королів, але також усіх народів, усіх країв, гір, річок . . . а про річки треба знати, відки вони починаються та куди течуть.

— Дозвольте вас перебити, — сказав один огородник із Шато-Ренару: — вони, певне, спитають вас, звідки береться джерело Воклюз¹⁾. От де вода! Кажуть, що вона має сім річищ, і на кожному ходять баржі. Я чув, що один пастух упустив свій ціпок у прірву, звідки воно виходить ізпід землі, і що його знайдено за добрих сім льє відти, в якомусь джерелі в Сен-Ремі, чи сьому правда, чи ні?

— Все може бути . . . Потім, нам треба знати всі моря, які де є на світі.

— Вибачайте, що я вас перепиню, — сказав той самий: — чи ви знаєте від чого море солоне?

— Бо в ньому є сульфат калія, сульфат магнезія та хльораковий . . .

— Де там! Один рибалка запевняв мене, що то від кораблів зі сіллю, що вже відколи розбилось чимало.

— Коли хочете . . . Потім, нас питатимуть, відки береться роса, дощ, сніг, грім, блискавка . . .

---

¹⁾ Воклюз (Vaucluse) — славний водопад

— Ну, про дощ, то ми знаємо, що хмари набірають його в міхи з моря; але блискавка, правда, що вона зовсім кругла?

— Як яка... Ще питають, відки береться вітер, та скільки він пробігає в годину, хвилину, секунду...

— Дозвольте перебити, ви ж повинні знати, відки береться містраль? Я завше чув, що він дме з пробитої скелі, і що як би зачекати дірку, то він би на завше вщух. От як би до сього додумались!

— Держава тому противиться, — обізвався Брабентанець; — як би не той проклятий містраль, Прованс був би горóдом цілої Франції. Хто б нас стримав тоді? Ми були б занадто багаті.

— Нас можуть спитати про звірів, птиць, риб...

— Чекайте, чекайте, — закричав один, знявши руку вгору, а тараска¹⁾? Чи в книгах про неї не говориться? Дехто каже, що це байка, але я сам бачив її нору в Тарасконі за замком коло Рони.

— Врешті, — кажу, — нас питають про

---

¹⁾ Tarasque — мітичний звір (ящірка), що жив, де тепер місто Тараскон; його вбив герой краєвої легенди. Тарасконці донедавна носили в церковних процесіях опудало тараски.

зорі на небі, та скільки льє від землі до сонця, та до місяця . . .

— Ну, це вже не повірю! Хто там був, щоб зміряти? — закричав один. — Хибá ви не бачите, що вчені сміються з нас? Хороша наука: міряти льє від сонця до місяця! На що воно здалося? От якби та наука про місяць та казала, як краще садити городину, або знімати воші з бобу, або гоїти свиней, то я б сказав: оце наука, а те, що цей хлопець нам балакає, то сама нісенітниця.

— Що ти кажеш! — закричали на нього. — Та цей спритний молодик, може, більшо забув, ніж ти коли знав! Що не кажіть, люде добрі, а треба мати не-аби-яку голову, щоб усе те вдержати, що він нам говорив!

— Бідненький, — говорили про мене дівчата: — подивіться, який він блідий! Видко, що книжки не доводять до добра. Як би він ходив за плугом цілий день, то певне, що був би рум'яніший на виду. Та й на що його стільки знати?

— Я, — почав один, — тільки й був у школі, що в пана Бета, не знав ні *a*, ні *б*, але свідчу вам, що коли *б* мені треба було упхати стотисячну частину того, що їх питають на матуру, то хоч би ви взяли довбню та клинки, та вбивали мені в голову, так куди там! І клинки притупилися *б*.

— Слухайте, люде, — закінчив той, що з Шато-Ренару, — знаєте, що зробимо? Коли бувало де бій биків, або гарні борці, часто ж нам трапляється лишитись на день, щоб побачити, чия взяла. Осьде, хлопець із Мальяну має завтра дістати матуру. Замість їхати сьогодні ввечері, заночуємо, панове, в Нім, а завтра визнаємо, чи пан Мальянець дістав матуру.

— Гаразд! — загукали другі. — Хоч так, хоч сяк, а день пропав із базаром, то хоч побачимо, чим це діло скінчиться!

На другий день уранці, з добре неспокійним серцем, повернувся я до ратуші разом із інчими кандидатами. Але чимало з них не були вже такі горді, як учора. В великій салі, за довгим столом, заваленим паперами та книжками, сиділо п'ять професорів, що навмисне прибули з Монпельє, в жовтих професорських тогах, із горностаєвими накидками на плечах та докторськими шапками на голові. Це був цілий *Faculté des Lettres* із Монпельє, і чи не дивний випадок: між ними був проф. Сен-Ренé-Тальяндьє, що по кількох роках став гарячим оборонцем провансальської мови. Але тоді ми ще не були знайомі, і вчений професор і не догадувався, що селянський хлопець, який мимрив перед ним, стане колись одним із його приятелів. Мені по-

щастило: я склав испити й вертався звідти, наче мене янголи на крилах несли. Було душно, й мені хотілося пити. Та я був такий несміливий і так мало знав життя, що зроду нога моя не була в кавярні, й я не насмілювався ввійти туди.

Я вертався вулицями, ссяючи так, що всі на мене звертали увагу, а дехто й говорив: — Оцей, так і видно, що дістав матуру! Надибавши підсліпий фонтан, я напився свіжої води, й сам король із Парижа був мені не брат!

Але найкраще чекало мене в «Petit Saint Jean».

Огородники дожидали мене нетерпляче і, вгледівши, що я сяяв, мов саме сонце, зустріли мене криком:

— Проїшов!

Чоловіки, жінки, дівчата, — все повиходило, й давай стискати руки та витати, наче їм манна з неба впала.

Тоді той, що з Шато-Ренару, зі сльозами на очах сказав:

— Земляче, ми дуже раді! Ви показали тим панкам, що з землі не сама комашня виходить, а виходять люде. А ну, дівчата, давайте фарандо́ли!

І ми, побравшись за руки, натанцювались на подвіррі св. Івана, тоді посідали за обід,

пили та співали, аж поки прийшов час їхати.

Тому минуло п'ядесять і вісім років. Кожного разу, коли я буваю в Нім і хоча здалеку бачу напис «Petit Saint Jean», цей епізод із моєї молодости встає мені ясно перед очима, й я з приємністю згадую тих добрих людей, що вперше дали мені нагоду впізнати добру вдачу народню та придбати славу.

І от я опинився, нарешті, вільний у рідній оселі, серед нив та садків зі синіми Альпілями на обрії. Я міг бачитись, коли приходила неділя, з товаришами дитячих літ, яким я так заздрив, та за якими я так сумував, коли був у школі. З яким щастям та ентузіазмом ми оповідали один одному все, що трапилось, відколи ми в-останнє бачились: Рафель дістав приз за боротьбу; Ноель теж за участь у бої биків; Жільон на перегонах Сент-Ельоа мав найкращого мула; Тонен наймався на сівбу до Мерлета; Полет гуляв три дні на ярмарку в Бокері.

І кожен із них мав дівчину; деякі мали «вхід», себто, мали право прийти в неділю ввечері посидіти в хаті зі своєю дівчиною.

Сім років школи відірвали мене від гурту, й я був самотній. Коли ми, бувало, стрічали гуртки дівчат, що, побравшись за руки, перепиняли нам шлях, я помічав, що зо мною вони

не так поводитись, як із моїми товаришами. Вони розуміли один одного в найменших дрібницях, реготалися з дурниць; я ж став для них паном (*monsieur*), і як би я почав говорити якій про кохання, вона б напевне не повірила моїм словам.

Крім того, хлопці сі, що вирости в колі цілком примітивних ідей та розумінь, без кінця раділи та дивувались речам, які до мене промовляли мало, або ніяк: посів, що гарно зійшов, новий віз із міцними колесами, сильний мул, добре навантажений віз або гарно зложений гній — усе це приносило їм радість.

За те я надолужував собі зимою на досвітках і мав нагоду чути наших останніх оповідачів; між іншими, Брамера, колишнього ґренадира італійської армії, — він живцем ковтав сарану так, що вона цвіркала йому в горлі. Другий, котрий безліч знав казок, був старий Дево. Я радий, що можу згадати його тут, я йому завдячую сюжет моєї поеми «Nerto». Тепер по наших селах чоловіки, по-вечерявши, йдуть до кавярні пограти на білярді, викурити сигару або пограти в карти, а від давніх вечорниць то ледве де найдеш щонебудь, що їх нагадує.

Але в мої часи мода на веселі збори ще далеко не перевелась була: збиралися зви-

чайно по хлівах, кошарах, бо біля скотини було тепліще. Звичайно кожен із тих, що вчашали на ті вечорниці, по черзі приносив свічку, і треба було, щоб однієї стало на два вечорі так, що присутні розходились по хатах, коли бачили, що половина згоріла. Щоб свічка довше держалась, на гніт клали дрібок соли; свічку ставили на перевернену миску або горщик, і прялі з прядками сідали навкруги на колодах або просто на соломі; деякі жінки приносили дітей, також і чоловіки приходили.

Серед оповідань, що звичайно розказували на вечорницях, оце одно, що я вам оповім; поверталось дуже часто: раз, що один із моїх дядьків, Жером, брав у ньому участь, подруге — це була правдива історія.

Коло 1820., чи 1825. р. вмер у Мальяні якийсь Кльодільон; він не мав дітей, хата стояла зачиненою щось п'ять, чи шість місяців, нарешті, хтось найняв її й перенісся.

Але кілька день згодом розійшлася по селу чудна чутка — Кльодільонова хата була нечиста. Нові жильці чули цілу ніч, як щось шелестіло та шамотіло, й так чудно, наче б що перегортало папір. Як світили світло, все стихало, тільки було погасять, знов починалося шамотіння. Жильці поперешукували, винишпорили, поперевертали всі кутки в хаті, вичи-

стили мисник, вимели зпід ліжка, й не знайшли нічого, що хоч якнебудь могло б з'ясувати нічний шелест; а тим часом чути його було кожної ночі, й це довело людей до того, що вони, перелякані, забралися з хати, сказавши сусідам: «нехай живе, хто хоче, в сій хаті — тут нечисто».

Переляканим сусідам теж хотілося знати, що там робиться, і сміливіці, озброєні вилами та рушницями, по черзі почували у Кльодільоновій хаті. Як тільки гасили світло, прокляте ворущіння зараз же починалось: наче хтось перегортував папір — і не можна було розібрати, відки воно бралось.

Люде, хрестившись, промовляли слова, якими звертаються до мари: «Коли ти добра душа — промов до мене, коли зла — щезни!» Але нічого не помагало, — шелестіло, як і попереду.

Коло громадської печі, коло млина, на річці — тільки й розмови було, що про цю пригоду.

— Як би знаття, хто воно, то помолились би за бідну душу; певне, що заспокоїлась би.

— Е, — говорила товста Олярдка, — кому ж бути, як не Клодільонові: бідний Кльодільон не лишив дітей — не матиме панахид, от душа його й не має спокою.

— Так воно й справді, — порішили: — Кльодільонова душа не має спокою.

Зараз же жіноцтво наскладалось на панахиду по бідному Кльодільонові. Пан-отець одправив панахиду, прочитав усі потрібні молитви, й кілька Мальянців знову вернулось на ніч, щоб побачити, чи допомглось.

А воно ще більше! Такий шелест паперами, що чуб на голові догори ставав! А кожен додавав свого: на горищі знайдено чобіт, чистий, мов тільки наваксований, другі бачили вогняного змія, що спускався в димар; Ізабо оповідала, що одного ранку в неї все тіло було вкрите синяками, тобто, мертвяк пощипав, а вдова Нанон божилася, що вночі її щось тягло за ноги.

В неділю на майдані біля криниць тільки про це й розмови було між чоловіками:

— Проте Кльодільон був гарна людина, трудно повірити, щоб це був він.

— Ну, а хто ж?

Високий Шарль, якого всі поважали, бо він імпонував і своєю гігантською статурою й апльомбом, сказав, одкашлявшись:

— Хибá ж не ясно? Коли шелестять паперами, то це повинні бути нотарі.

Усі скрикнули:

— Шарль каже правду, це повинні бути нотарі, бо шелестять паперами.

— Стривайте, — додав старий Феррю: — мені пригадується тепер, що, як я був іще молодий, цей будинок продавався в суді: він перейшов у спадщину, за яку позивалися й судилися в Тарасконі, може, років із двадцять; доти шкрябали адвокати, нотарі, та прокурори, доки все добро перевели. Нічого дивного немає, що вони тепер вернулися перевертати давні акти та папери.

— Так і є, це нотарі! Це повинні бути нотарі! — тільки й чути було по мальянських вулицях. Мальянці не спали ночами, а як розмовляли про це, то аж холод їм поза спиною йшов.

— А ну, побачимо, чи воно справді нотарі, — сказав флегматично дядько Жером.

Мій покійний дядько Жером служив у драгунах і був бригадиром у часи Бонапарта; він із гордістю носив на чолі славний шрам від удара, що німецький гусар дав йому під Австерліцом. Припертий до стіни, він сам один боронився від двадцяти верхових, аж поки не впав із розрізаним на-двоє шаблею обличчям. За це мав пенсію з сім су¹⁾ на тиждень, і сього якраз ставало йому на табаку.

Дядько Жером набив пістолі, сховав під полою плаща ліхтар і вибравсь на ніч до

---

¹⁾ 35 сантиметрів (су = 5 сантиметрів)

Кльодільонової хати; прилігши на лаві, почав дожидати, коли «нотарі» почнуть шелестіти паперами.

Коли це шур-шур, зашелестіло, зашамотіло . . . Дядько враз витягає ліхтар ізпід поли, і що ж він бачить? Два пацюки¹⁾, величезні пацюки тікали скільки духу. В сій хаті, як і по инчих провансальських хатах, під східцями нагору була дощана комірчина. Жером зліз на стілець і побачив, що нагорі лежало сухе виноградне листя. Кльодільон незадовго до смерти зібрав виноград і розклав його нагорі комірчини на разстеленому виноградному листі. Коли він умер, пацюки ззіли виноград і що-ночі верталися нишпорити в сухому листі, шукаючи ягід, що ще могли лишитись.

Дядько зняв листя і пішов собі спати.

На другий день уранці, коли він вийшов на майдан, люде й питаються:

— Ну що, пане Жероме, ви наче чогось бліді. Чи приходили нотарі?

— Ваші нотарі не що, як пара пацюків, які шелестіли в сухому виноградному листі!

Добре попосміялись Мальянці й відтоді вже більш не вірили в марюк.

¹⁾ в Галичині: щури

ІХ.

Тої зими (1847) люде були раді та задоволені: урожай був добрий і продавався непогано. В Мальяні зорганізувався аматорський гурток, що владжував театральні вистави; я вже деінде казав, що я, з усім запалом сімнадцятилітнього хлопця, грав там свою невелику ролю. Але серед цих мирних подій, мов блискавка з неба, впала революція 1848. р.

При в'їзді в село, в маленькій хаті жила в ті часи старенька жінка, яку звали Рікель. На старовинну арлезіянську моду, вона носила великий плескуватий очіпок на голові, а зверх того очіпка плескуватий, чорний повстяний капелюх із великими крисами; газова намітка поверх усього облямовувала її обличчя. Вона жила зі свого веретена та кількох клаптів землі, завше була чисто та чепурно вбрана, привітна, але скупа на розмову.

Коли я сьоми-, або восьмилітнім хлопцем ходив у Мальяні до школи, то щодня проходив повз її хату; стара пряла, сидячи біля порога, й раз, прикликавши мене, спитала:

— Чи в вас немає в садку червоних яблук?

— Я не знаю, — відповідаю їй.

— Коли ще йтимеш, принеси мені, серденько, хоч одно.

Я все забував про її доручення, але стара Рікель, кожного разу, як тільки бачила мене, питала про яблука, так що, нарешті, я сказав батькові:

— Там стара Рікель усе просить принести їй червоних яблук.

— Ах, проклята, — пробурчав батько: — коли вона ще тебе питає, скажи їй: «ще нестиглі та не скоро й будуть».

І коли баба знов спитала за свої яблука, я їй закричав:

— Казав батько, що ще нестиглі та не скоро й будуть!

Відтоді Рікель уже більше не питалася за яблука.

На другий день після того, як стало відомо в нас по селах про революцію та проголошення республіки в Парижі, я пішов у село, щоб довідатися про новини; перша, кого я стрів, була стара Рікель. Вона стояла на порозі своєї хати, віджила й наче помолоділа, та й каже до мене:

— На цей раз яблука поспіли таки! Кажуть, що знов садитимуть дерева волі. Покуштуємо, серденько, сих райських яблук...

О, свята Маріянно¹⁾, я й не сподівалася вже бачити тебе! Фредері, дитино моя, ставай республіканцем! Ах, які то часи були, як ми танцювали карманьолу!

І, взявшись у боки мов до танців, стара ввійшла до хати, надриваючись од сміху.

Коли я, вернувшись додому, переказував за вечерею новини з Парижа та, сміючись, оповідав про зустріч зі старою Рікель, батько мій поважно забрав слово:

— Республіка, я вже бачив її раз. Дай Боже, щоб ся не наробила таких жорстоких учинків, як перша. Хто скаже, скільки народу звели зі світу у Франції? А як почалася війна, все пішло, навіть сліпі, каліки, й ті пішли робити шарпію. А скільки покинуло Францію, щоб утекти від гільотини. В нашому селі, в Мальяні, теж був політичний клуб; хто не ходив на зібрання, на того доносили й мали за небезпечного. А в церквах порозбивали хрести, посплавляли дзвони . . . Скасували свята та неділю, й кожного десятого дня, що називали Decadi, поклонялися з великою помпою богині Розуму. А знаєте, хто був богинею в Мальяні?

---

¹⁾ *Marianne* — символічне ім'я Республіки, вживане революційними організаціями під час реставрації Бурбонів.

— Ні, — кажемо.

— Стара Рікель.

— Не може бути!

— Вона — оповідав далі мій батько, — була дочкою Жака Рікель, що під час терору був мальянським мером. Їй було тоді, може, років вісімнацять, вона була свіжа та гарна, з найкращих дівчат ув околиці. От не повірите, як скажу вам, що бачив Рікель одягнену за богиню з одною ногою голою, напів голими грудьми та у фрігійській червоній шапці на голові. І в такому костюмі вона сиділа на церковному вівтарі!

Не дивлячись на оповідання, які я чув у моїй родині, ся повінь волі та переміни, що розриває греблі та вибухає революцією, захопила й мене. Після перших проклямацій, підписаних славним йменням Лямартіна, мій ентузіязм вилився в палкій пісні, яка була друкована по маленьких газетках Арля та Авініона:

Прокидайтеся, діти Жіронди,
І здрігнітесь в могилах холодних!
Нова воля женеться світами . . .
Війна вічна між нами й царями!

Скажений ентузіязм ураз захопив мене, ліберальні та гуманітарні ідеї розцвіли й оп'янили мене. Моє республиканство скандалізу-

вало мальянських роялістів, тоді як республіканці (а їх була меншість) не могли натішитись, коли я разом із ними співав марсельєзу.

Але давня партійна ворожнеча знов виплила на поверх води; у нас, як і скрізь, це викликало сварки та внутрішній розлад. «Червоні» почали носити червоні пояси та червоні стрічки в комірах, «білі» носили зелені. Перші квітчалися квітками тиміану, що був емблемою «Гори», другі — королівськими ліліями. Республіканці садили дерево Волі, роялісти вночі сплювали його. Потім дійшло до бійки, до ножів; врешті, веселий провансальський народ, люде однієї нації, що місяць передтим разом гуляли, жартували та тішились, тепер готові були через дурниці порозривать один одного.

Через те ми, молоді хлопці, поділились на дві партії й кожного разу в неділю ввечері, випивши трохи, бувало, зчепимось на фарандолі, й за масляні вишкварки діло доходило до кулаків.

В останніх днях масниць хлопці, старим звичаєм, обходять ферми та просять яєць, сала, то-що, на добру яєшню. Роблять цей обхід, звичайно танцюючи під тамбурин та співаючи куплети, як от:

Сягніть рукою на полицю:
Давайте сиру в кожну руку.
Сягніть рукою в діжку з салом:
Давайте шиночки шматок.
Сягніть рукою у кошелік:
Яець три дайте, шість, чи дев'ять.

Але того року, збираючи яйця, ми співали про саму політику. «Білі» співали:

Прийде завтра Енрі п'ятий¹⁾ —
Буде свято, так що свято!
Прийде завтра Енрі п'ятий —
Будем свято святкувати!

А «Червоні» відповідали:

На острові Енрі п'ятий
Давай лозину чухрати,
Щоб дівчат нею квітчати,
Що зеленим й білим служать.

А ввечері, попоївши у складчину яєшні на салі, та спорожнивши чимало пляшок, ми виходили з шинку, як звичайно робиться в нас по селах, без піджаків та з серветками на шиї, і давай під бубон та вимахуючи ліхтарями в руках, танцювати карманьолу та співати пісню, що дуже тоді розповсюджена була:

Квіт тиміяну пахощами
Налле наш край, друзі мої,

---

¹⁾ Енрі V. був кандидатом роялістів на французький трон після Карла X. — розуміється, королем він ніколи не був.

Ну ж тиміян садити,
Республіканці, він прийметься!
Танцюймо фарандолу,
І квіттям встелиться Монтаньо!

Потім палили Карнавал¹⁾, гукали: «Vive Marianne!» та махали червоними поясами — одно слово: зняли велику бучу.

На другий день уранці, я не був дуже раннім того дня, батько чекав мене й поважно, серіозно, як у надзвичайних випадках, сказав до мене:

— Іди сюди, Фредері, маю з тобою побалакати.

«Ай-ай-ай», думаю собі, «на цей раз ускочив! Намілять мені голову!»

Ми вийшли з хати, він попереду, я слідом, не кажучи ні слова; він привів мене до рова, що був, може, за сотню кроків од хати і, звелівши сісти біля нього на горбочку, почав:

— Що мені казали? Що ти вчора був у гурті з тими шибениками, що гукали: «Vive Marianne!», що ти танцював карманьолу? Що ви махали червоними поясами? Ой, сину мій, ти ще дуже молодий! Тими танцями та тими піснями революціонери святкували ешафот! Дюран-Мальян, великої науки чоловік, бо був

---

¹⁾ опудало, що мало ту назву

президентом славного Конвенту, не тільки вчений, а й мудрий чоловік, не хотів підписати смертний присуд королеві. Одного разу, розмовляючи з молодим Пелісьє, що додився йому небожем — ми були сусіди, й мій батько Антуан був при сій розмові — одного разу він, кажу, розмовляючи зі своїм небожем, що теж був членом Конвенту і чванивсь тим, що подав голос за смерть: «Ти ще молодий, Пелісьє», казав він, «ти ще молодий, «побачиш, що колись народ заплатить міліонами голов за голову короля». На жаль, це більш ніж справдилося двадцятьма роками страшних воєн.

— Але ж, — відповідаю я, — ся република не доведе до такого, та, зрештою, і смертну кару за політику скасовано. В тимчасовім Уряді беруть участь перші люде Франції, Араґо, Лямартін, а духовенство благословляє «дерева Волі». А дотого, дозвольте мені спитатись, хиба перед 1789. пани не давили народ?

— Так, — сказав батько, — я не спереचाюсь, була кривда, велика кривда; я сам скоштував, от і приклад тобі дам. Одного дня — мені було, може, років чотирнацять, не більш — я вертався зі Сен-Ремі з возом соломи; містраль так віяв, що я не чув голосу пана в екіпажі, який їхав позад мене й гукав

на мене, щоб звертав. Пан той — він був нібито зі шляхетних панів — нарешті, перегнав мене й, порівнявшись, вперіщив мене батоґом по обличчю, аж кров бризьнула. Недалеко кілька селян копали щось; вони так обурились, що, Боже мій, не дивлячись, що пани в ті часи були священими, як зачали жбурляти в нього грудками, — насилу втік. Ні, я не кажу, було багато лихих поміж ними, і революція в перших початках нас була дуже захопила. Та тільки згодом справа почала псуватись і, врешті, як звичайно, добрі заплатили за лихих.

Сього досить, щоб показати вам, яке вражіння справили на мене та по наших селах події 1848. р. Зпочатку наче б то всі були з'єднані. Провансальські представники в Національному Зібранні були з найкращих, такі люде, як: Берроє, Лямартін, Ляменне, Беранже, Лякордер, Гарнье-Пажес, Марі й робітник-поет Астуен. Але непомірковані сектанти скоро все отруїли. І червневі дні, побоїща та погроми навели жах на народ.

Помірковані охололи, завзяті ще більш озлобилось, і мої молоді мрії про Плятонову республіку повились туманом. На щастя, впало кілька промінів і прояснили небо наді мною. Се був вільний простір великої натури, се був мирний закон селянського життя, се

був, як говорили римські поети, «тріумф Церери», попросту: наступили жнива.

В теперішні часи, коли машини запанували в хліборобстві, вони де далі, все більше втрачають свій ідилічний кольорит, свій благородний вигляд священної праці. Тепер у жнива ви бачите щось наче страшених павуків, наче гігантських крабів¹⁾ — так звані «снопов'язалки», як вони, махаючи скорченими лапами, бігають по ниві, ріжуть ножами колос, в'яжуть його залізним дротом. Потім з'являються «молотилки», знов живі парові страховища, щось на подобу мітичної «тараски»; вони ковтають снопи у своїх пащах, мнуть колос, січуть соломі, роздушують зерно.

І все се по-американському, хапаючись, не оглядаючись, без радості, без пісень, навкруг печі, що палає, серед пороху та гидкого диму, боячись, щоб при найменшій неоглядності тобі не відрізало, або не відірвало руки, чи ноги. Се прогрес, се фатальна залізна рука, проти якої нічого не вдієш. Се гіркий овоч науки з дерева пізнання добра та зла.

Але в часи, про які я оповідаю, всі давні звичаї, весь віковий порядок античної традиції ще були непорушні.

Як тільки напів-стигле збіжжя починало

---

¹⁾ морські раки

набірати золотого коліру, в гори з арльської округи йшов посланець; він обходив села й гукав:

— Повідомляємо, що в Арлі хліб от-от поспіє!

Зараз же гірняки з жінками, з дочками, хто з мулом, хто з ослом, спускались гуртами на жнива. Пара женців, із хлопцем або дівчиною в'язальниками, становили «solque»; наймалися звичайно гуртами («chiourto») по скільки «solque», як до поля, за яке вони брались. На чолі «chiourto» йшов «сароуїє», начільний.

Як і за часів Цинцината, Катона та Віргілія жали серпами, false герсугва; пальці на лівій руці були захищені очеретяними наперстками. В Арлі на майдані можна було бачити тисячами сих женців, що, одні стоячи, другі лежачи, дожидали, поки їх наймуть. У горах, кажуть, парубок, який ніколи не ставав на жнива в арлезіанському краї, не міг знайти дівки, щоб пішла за його заміж.

Здавна на нашій фермі наймали сім, вісім «solque». Можна в'явити собі, як клекотіло тоді в господі! З комор витягали всякі причандали, що спеціально тримали для жнив: ваганки¹⁾, величезні миски, горшки, глечики на вино,

---

¹⁾ довгі деревляні миски на їжу (декуди й ночви звуть ваганами)

ціла артилерія гончарного посуду. Се була не праця, а безмежне свято, особливо, коли на св. Івана розкладавали вогнища серед співів та танців.

День починався, як тільки розвиднювалось. Женці, повитягавши серпи, вирівнювались у довгу лінію за своїм сароуіє, який, підтинаючи колос, врізувався в ниву блискучим серпом і відкривав їм шлях. А горстки так і падали! В'язальниці, здебільшого, гарні, нахилились над снопами, сміялись та цокотіли, аж любо було дивитись. Коли на червоному небі з'являлось сонце і снопом сипало блискуче проміння, всі, за прикладом сароуіє, вітали його, підіймаючи серпи вгору і знов далі: під гармонійними рухами їхніх голих рук збіжжя падало великими горстками. Час-од-часу сароуіє, оглядаючись, гукав: «А чи задній поспіває?» А задній відповідав: «Поспіває!» Нарешті, по чотирьох годинах доброї праці сароуіє гукав: «Мий!» Усі підводились і, втерши піт рукавом, ішли до найблизчого струмка обмити серпи й, посідавши на снопах, починали сніданок.

Я, бувало, возив їм харчі на нашому мулові Бабаші. Женці їли п'ять раз на день. Коло сьомої години перший сніданок: головку цибулі та червону хамсу¹⁾ з хлібом, яку мачали

¹⁾ риба (анчоус — рід сардельок)

в олій та оцет; коло десятої години: тверде яйце та шматок сиру; в першій — обід: юшка та варені в воді овочі; коло четвертої — добру салату з окрайцем хліба, натертим часником; на вечерю — свинину або ягнятину, або ж яєшню з цибулею, яку звали «косарською». В поле брали барильце вина, з якого пили по черзі; на трьох давали кухоль і деревляну миску, з якої вони їли деревляними ложками.

Згадка про жнива нагадує мені старого дядька Ігулена, одного з наших женців, який вірив, що відьма «одвела йому воду» й більш ніж трицять років не пив води, не їв вареного й жив самим хлібом, сиром, салатою та цибулею, а пив саме чисте вино. Коли, бувало, питали в його, чого це так, — старий одмовчувався, а земляки його оповідали от що. Одного дня, коли Ігулен іще замолоду випивав із компанією коло корчми, шляхом проходила циганка, й він, щоб пожартувати з неї, підняв повну склянку вина й гукнув: «За ваше здоровля, бабо!» — «На здоровля тобі», відповіла циганка, «проси Бога, щоб тобі ніколи не боятись води!» Відтого часу Ігулен не міг проковтнути води.

За женцями йшли жінки, що збирали по стерні забутий колос. В арлезіянській землі можна було бачити цілі гурти, що за місяць обходили весь край. Вони ночували на полі

в шатрах, які захищали їх од комарів. Третя частина назбіраного колосу йшла, арлезіянським звичаєм, на шпиталь.

От тут перед тобою, читачу, прості люде, діти природи, що були моїми моделями та вчителями в поезії. Тут із ними, прилігши в холодку під вербою, я склав поему на чотирі пісні під заголовком «Жнива». Ця поема, слідом за «Georgic»-ами¹⁾, починається:

Про червень, і як злотом хліб блищить,
Про їжу в полі, і жнива веселі,
І як пала вогонь святого Йвана, —
От про що вам мої пісні співають,

а кінчається натяком (слідом за Віргілієм) на революцію 1848. р.:

Гей, Музо, ми іще від Магдалени
Співаємо з тобою тихо, влад.
Світ відтоді став догори ногами,
Коли ми, у спокою потонувши,
До шуму річок голос свій вплітали,
Котились з тронів раз-в-раз королі
Під гніву вибухом раба-народу,
Народи різались поміж собою
І падали немов той спілий колос.

Але це не був той тон, якого мені хотілось, і проста казка, яку наші женці оповідали що-року, буде тут більш до-ладу:

— Пшениці того року, — оповідав старий Ігулен, — поспіли майже всі разом, боязно було, що, коли ще

---

¹⁾ поема Віргілія, що вихвалює хліборобське життя

постоять, містраль витрусить зерно, або тумани згайнують жнива, а то, не дай Боже, град упаде . . . А женці того року щось рідко траплялись.

Один гладкий скупий фермер стояв на порозі своєї хати, все позираючи на шлях, все виглядаючи.

«Ні,» — каже, — «не пожалкую екю на день та харчів, коли хто прийде найматись.»

Коли це трое добрих женців приходять до хати найматись: один білявий, другий чорнявий, а третій сивий. Ранішня зоря, мов сяйво, за ними.

«Хазяїне» — каже сароуліе (той, що білявий), — «хай Бог вам пошле на добридень! Осьде нас трое женців із гі, почули, що в вас хліб стиглий, та й не мало його. Чи не взяли б ви нас на роботу поденно, чи від поля?»

«Та ще за шию не капле», каже хазяїн; «проте щоб не відмовляти вам, даю, коли хочете, трицять су з харчами. Це добра ціна як на цей час.»

А то були Господь зі св. Іваном та св. Петром.

От хлопець із ферми повіз їм підсідання на білій ослиці, вертається до хати, а господарь і питає:

«Хлопче», каже він, «а що женці роблять?»

«Застав їх, що лежать на горбочку та гострять серпи, але ще й колосочка не зжали.»

Коло десятої години відвіз їм хлопець сніданок на білій ослиці, вертається до хати.

«Хлопче,» питає господарь, «а що роблять женці?»

«Застав їх, що лежать на горбочку, гострять серпи, але ще й колосочка не зжали.»

Опівдня хлопець повіз їм обід на білій ослиці, вертається до хати.

«Хлопче,» питає господарь, «а що женці роблять?»

«Застав їх, що лежать на горбочку, гострять серпи, але ще й колосочка не зжали.»

Над вечір хлопець повіз їм підвечірок на білій ослиці, вертається до хати:

«Хлопче», питає господарь, «а що женці роблять?»

«Застав їх, що лежать на горбочку, гострять серпи, але ще колосочка не зжали.»

«Оце з тих ледацюг, що шукають роботи, а моляться Богу, щоб не знайти», сказав господарь. «Про те треба піти подивитись.»

І пішов скупий помалу до поля, сховався в рові, та й дивиться. Тоді Господь каже до св. Петра:

«Петре, викреши вогню!»

«Зараз, Господи», відповів св. Петро, витяг з кишені райський ключ, положив на кремінь сухої губки й викресав вогню ключем.

Тоді Бог до св. Івана:

«Дми, Іване!»

«Зараз, Господи! — відказав св. Іван та й зачав дути скалки з вогню у пшеницю. Від одної межі до другої вихром пробігло полум'я, хмара диму застелила ниву. Скоро полум'я спало, дим розійшовся, й нива була вкрита снопами, як-слід зжатими, як-слід звязаними, як-слід у копи поскладаними.

Женці склали серпи й вернулись помалу до ферми на вечерю; вечеряючи, ватажок і каже:

«Ми скінчили ниву . . . На завтра де скажете починати?»

«Сароуліе, — відповів скупий господарь, — я оце обійшов ниви, вони ще не готові. Осьде ваша плата, я вас більш не задержую.»

І от трое красних женців попрощалися з господарем, повісили серпи за спину й пішли своєю дорогою: Господь посередині, св. Петро праворуч, св. Іван ліворуч, і останні проміння сонця, що сідало, проводжали їх далеко-далеко.

На другий день удосвіта господарь устав веселий тай каже сам до себе:

«Добре я вчора зробив, що пішов піддивлятися за тими чарівниками, тепер я знаю не гірше за них!»

І, покликавши двох наймитів, що один звався Іваном, а другий Петром, пішов до найбільшого поля. Як тільки прийшли, він каже до Петра:

«Петре, викреси вогню!»

«Зараз», відповів Петро й, витягнувши з кишені ніж, поклав на кремій сухої губки й викресав вогню.

Тоді господарь до Івана:

«Дми, Іване!»

«Зараз», відповів Іван, і давай дмухати скалки у хліб.

Ой-ой-ой, як схопилося скажене полум'я, як язиками обхопило пшеницю: колос за колосом займався, солома палала, зерно тріщало. Коли дим розійшовся, замість снопів, перед фермером було чорне обгоріле поле.

Х.

Сього року (1848), після виноградного збору, батько, бачучи, що я б'ю байдики, послав мене в Ексі (Aix) студіювати право: він зрозумів, що зі своєї матури не був я ні мудрий, ані вчений.

Місто Екс, завдяки тому, що було давньою столицею Прованса, має поважну славу та гордий, холодний вигляд, що наче контрастують із провансальською вдачею. Сей гордий вигляд надають йому палаци шляхецтва та монументальні фонтани, а сила адвокатів, суддів, професорів та вчених усякого сорта, яких

там раз-у-раз можна зустріти на вулиці, немало додають до сього врочистого, щоб не сказати, холодного вигляду, що з'являється таким характеристичним для цього міста. Але се було, принаймні, за моїх часів, лиш зверху, і в представниках давніх родин у Ексі завжди можна було помітити народню жвавість, просту та веселу вдачу, що закорінились там із давніх традицій «доброго короля» Рене¹⁾).

Там були радники та президенти суду, які для розваги в сальонах своїх палаців не цурались тамбурини²⁾). Люде поважні, як от доктор д'Астрос, брат кардинала, читали в академії свої твори провансальською мовою; сей спосіб підтримувати національний культ ніколи не переводився в Ексі. Граф Порталіс, один із найбільших юрисконсультів Наполеонівського Кодекса, хибá ж він не написав провансальської комедії? А Діюлюфе, бібліотекар Південних Атен, як часом зветься Екс, хибá він не написав за часів Людовіка XVII. поеми про «Магнау» (шовковичні черви)? А

---

¹⁾ Von roi René (1409—1480), король неаполітанський, провансальський та анжуйський. Мав великий нахил до літератури та мистецтва й лишився одним із найпопулярніших на півдні Франції.

²⁾ себ-то, танцювали фарандолу—прованс. найпопулярніший танець

Мін'є, відомий історик та академік, що-року приїжджав до Ексу й навіть склав такий афоризм: «Ніщо не може так переродити людину, як сонце та провансальська мова». Борелі, колишній генеральний прокурор, верхи в'їжджав у місто з села, з гордістю поганяючи поперед себе табун англійських свиней. Люде про його говорили: «Не кожен той свинарь, що сам ганяє своїх свиней».

На другий день Різдва ми ходили в церкву Спасителя послухати Жалоби св. Степана (Plang de Sant Estève), читані по-провансальському (ще й досі); в сьому ж соборі¹⁾ в день Трьох Царів співали (співають і досі) з надзвичайною помпою провансальський різдвяний гимн: «De matin ai rescountra lou trin»²⁾.

А в церкві св. Духа навіть великосвітські дами слухали залюбки провансальські проповіді відомого абе Емері.

Зимою нерідко бували вистави старих провансальських комедій; під час мого пробування в Ексі я бачив одну з останніх цих вистав. Сі пам'ятки минулого Прованса з його наївними, старими, на жаль, минулими втіхами дуже вразили мене: се можна бачити з X. пісні «Calendo», де вони описані так, як я сам їх бачив.

---

¹⁾ в уніятів — катедрі

²⁾ сьогодні вранці я зустрів поїзд

Тим часом Руманіль у Авініоні друкував у газеті «La Commune» ряд діяльогів, повних змісту та запалу, а трохи згодом, із рішучістю та авторитетом, на який він мав право після успіху свого збірника віршів «Margarideto» та завзятих памфлетів, він скликав до купи старих та молодих сучасних трубадурів. Результатом сього заклику був збірник «Li Prouvençalo», до якого славний професор із Монпельє Сен-Ренé Таллянде написав наукову та прихильну передмову (Авініон 1852). Сей ранній збірник складався з поезій старого доктора д'Астроса та Гота, що були з Ексу; Марсельців — Оберта, Белльо, Бенеді, Буреллі та Бартелемі; Авініонців — Будена, Кассана, Жієра; Бонне з Бокера; Готьє з Тараскона; Рейбо та Дюпюї з Карпентра; Кастіль-Бляза з Каваліона; Крузіла́ з Сальона; Матьє з Шатонефа; Шальве з Ніона та інших; крім того, лянґедоцька група: Мукен-Тандон, Пейрот, Лафар і, нарешті, одна поезія Жасмена.

Але найчисленніщі належали Руманілеві, що був тоді в повнім розцвіті таланту, й що його поему «Ясла» Сент-Бев гаряче привітав. Теодор Обанель, тоді двадцятидволітній, дав також свої перші вірші: «Косарі», «На всіх святих». Нарешті, я, повен ентузіязму, дав своїх десять поезій: «Журба», «Містраль»,

«Бій биків» і «Добридень усім». У сім останнім віршу відзначався наш вихідний пункт:

Найшли її ми у хліву,
В брудне рам'я одягнуту —
Ту провансальську мову.
Пасучи в полі череду,
Вона геть обпалила вид —
Нещасна, косу мала лиш,
Щоб нею вкрити плечі.

Та кілька молодих людей,
Гуляючи там поблизу,
Її уздріли, гарну,
І стало жалко їм її:
Її пристойно одягли,
(Хай їм Господь здоровля дасть),
Неначе тую панну.

Від часу виходу в світ збірника «Li Provençalo», де брали участь старі та молоді тогочасні трубадури, деякі, між инчими й я, розпочали листування з приводу мови, наших праць, то-що. З сих зносин, що далі то тісніших, народилася думка про конгрес провансальських поетів. І на заклик Руманіля та Гота, які разом працювали в Журналі «Lou Voui-Abbaïso», конгрес цей зібрався 29. серпня 1852. в Арлі; головою був доктор д'Астрос, найстарший віком із трубадурів. Тут ми всі познайомились: портрети наші, дякуючи землякові з Карпентра, мала честь із'явитися в «Illustration»¹⁾.

---

¹⁾ відомий паризький ілюстрований журнал

Руманіль, закликаючи Мукен-Тандона, професора з факультету природних наук у Монпельє, що також був автором поезій монпельєвським діалектом, доручив йому привезти Жасмена в Арль. Коли Мукен-Тандон написав до нього, знаєте, що відповів знаменитий гасконський поет: «Коли будете в Арлі, скажіть їм, що нехай вони зберуться сорок, та ще й сто, їм зроду не збити такої бучі, як я сам один». У сій відповіді Жасмен схожий на себе більше, ніж на бронзовій статуї, що йому поставлено в Ажені.

Сей поет, не дивлячися на свій великий талант, завжди був неприхильний до тих, що, як і він, писали нашою мовою. Руманіль послав йому кілька років передтим свій збірник «Margarideto», присвятивши йому найкращу поезію в збірнику — Жасмен навіть не подякував. Коли 1848. р. Жасмен завернув у Авініон, де деклямував свої вірші на концерті з добродійною метою, Руманіль, разом із другими підійшов до нього, щоб привітати.

— Хто ж ви такий? — спитав він у Руманіля.

— Один із ваших поклонників, Жозеф Руманіль.

— Руманіль? Я пригадаю собі це ймення . . . Але я думав, що цей автор уже вмер.

— Як бачите, — відповів йому Руманіль,

що нікому не дозволяв наступати собі на ногу: — я ще досить молодий, щоб написати, коли Бог pomoже, вам епітафію.

Більш приязно до арльського зібрання поставився старий Ребуль¹⁾, який нам писав:

«Хай боротьба вам стане мов свято, противники повернуться у друзів! Той, що сотворив небо, дав нашому краю таке синє та широке, що стане місця для всіх зірок».

Конгрес у Арлі випав занадто добре, щоб не відновитись. На другий рік (1853), за приводом Гота, в Ексі на «Свято Трубадурів» зібралось двічі стільки, ніж було в Арлі.

Брізе²⁾, великий бретонський бард, прислав нам своє привітання.

Крім тих, що були в Арлі, на конгрес у Ексі прибули: Леон Алегр, абе Обер, Отман, Белльо, Брюш, Шальве, абе Лямбер і інші.

Літературний сеанс зібрався перед усім beau monde Екса в великій салі мерії³⁾, прибраний провансальськими прапорами та гербами всіх провансальських міст. На червоному оксамитному прапорі написані були

---

¹⁾ Reboul (1796—1864), з професії пекарь, поет, писав по-французькому вірші на провансальські теми.

²⁾ Julien August Pelage Brizeux (1806—1856), писав по-французькому образки з Бретонії, і дещо по-бретонському.

³⁾ міського дому, ратуші

ймення найбільших провансальських поетів із минулих століть. Мером і депутатом Екса був тоді Ріго, той самий, що пізніше переклав «Мігеіо» по-французькому.

Після увертюри, на слова Гота, проспіваної хором:

Чудовий день для нас,
Прованські трубадури!
Ось з мертвих, бач, встав
Південна наша мова,

голова Д'Астрос сказав промову по-провансальському, а за ним по черзі кожен читав щонебудь своє. Руманіль продеклямував «Молодого Сліпця», Обанель — «Близнят», я — «Смерть корсаря». Але найбільший успіх мала пісенька «Кучері Марієти» селянина Тавана, та муляр Лякруа, що деклямував свою «Бідну Мартіну» Еміль Золя, що вчився тоді в колежі в Ексі, був на цьому сеансі й через сорок років от як згадував про це у своїй промові на зібранню фелібрів у Sceaux (1892):

«Мені було п'ятнацять або шіснацять років; бувши в колежі в Ексі, я вкрався в велику салю ратуші на свято, подібне цьому, на якому маю честь бути головою. Там були Містраль, який деклямував «Смерть корсаря», Руманіль, Обанель, і багато инчих, які через кілька років стали фелібрами, а тоді були ще трубадурами».

ХІ.

Скінчивши кандидатом, і гордий мов півник, що, порпаючись, знайшов червяка, повернувся я додому. Там саме лагодились до вечері, на свіжому повітрі, в альтанці.

— Добри вечір усім!

— І тобі хай Бог пошле, Фредері!

— Тату, мамо, все гаразд. На сей раз уже таки скінчив!

І коли я, тут таки надворі, перед челяддю, оповів про мій останній успіх, батько лиш промовив:

— Тепер, хлопче, я виконав свій обов'язок. Ти знаєш багато більше, аніж мене навчили . . . Вибірай собі шлях, який тобі до вподоби, й я от тобі даю твою волю.

— Спасибі, — відповів я.

І тут — мені тоді минув двадцять і один рік — на порозі рідної оселі, з очима, зверненими на Альпілі, я поклав собі в голову: найперш підійняти в провансальському народі національне почуття, яке зникало під шкідливим впливом проти природного та фальшивого виховання; друге — доконати цього відродження національного духа, відновивши природну та історичну мову країни, на яку сучасні школи йшли смертельною війною. Усе це неясно бурилося в моїй душі,

але я відчував так, як оце кажу. Серце моє було мов сповнене молодим вином, що саме бурилось; дотого я мав нахил до літератури, і незалежність давала мені крила. Отак запевнений, що ніщо не стане мені на перешкоді, одного вечора, задивившись на плугатирів, які йшли борозною за плугом, почав я — хвала Богові! — першу пісню «Мірейо».

Ся поема розцвітала поволі, чи то під подихом лагідного вітру та ясним промінням сонця, а чи під поривами містраля. Тим часом я мусів почати доглядати за господарством, хоч і за батьковим приводом, який осліп у вісімдесяти році. Складаючи вірші, моїм першим бажанням було: задовольнити самого себе та кількох близьких друзів, як я про те і згадую в одному із розділів «Мірейо»:

«Мої ви друзі з молодечих літ,

На шлях повійте мій святим диханням.»

Я не бажав нічого більше за це. Ми й не думали про Париж у ті часи невинности; аби Арль, який був для мене, чим Мантуа для Віргілія, признав колись мою поезію за свою, — це було моєю найвищою амбіцією. Через те, маючи на думці селян із Кро та Камарги, я міг казати:

«Бо я співаю лиш для вас, чабани й хлібороби».

Що ж до змісту поеми, то він у мене був тільки в головних рисах, та й то тільки в

голові. А саме: я задумав розбудити кохання у двох молодят із провансальського народу, але з ріжних станів життя, а тоді пустити, щоб мов клубок котились по вітру серед несподіванок реального життя.

Мірейо, се щасливе ім'я, само про себе таке поетичне, повинно було бути ім'ям моєї героїні, бо я чув його в нашій оселі від самої колиски, та й не тільки в нашій оселі. Коли Нанон, моя баба, хотіла похвалити яку зі своїх дочок:

— Це Мірейо! — казала вона: — це красуня Мірейо, чим не до любови?

І мати часом казала жартком про якунебудь із дівчат:

— Дивіться, — казала: — чим не красуня Мірейо? Чим не до любови?

А коли я розпитувався за Мірейо, то нічого більше про неї не знали. Це була навик забута казка, з якої тільки ім'я героїні та промінь краси в ореолі кохання й лишились. Цього й було досить для поеми, яка, дякуючи інтуїції поета, могла бути — хто те знає — відродженням дійсного роману. Наша оселя в ті часи була справжнім вогнищем біблійної та ідилічної поезії. Хиба навкруг мене не жила й не співала втілена провансальська поезія на тлі синього неба, оточена Альпіллями? Треба було тільки вийти з хати, щоб тебе так і ослі-

пило. Я міг бачити свою Мірейо не тільки в молодих мріях, але живу, втілену в кожній з мальянських дівчат, жниць та громадільниць, які снували на полі, на сіножаті, в виноградних та оливкових садах. Діячі моєї драми, мої хлібороби, женці та пастухи, хибá не снували вони в мене на очах від зорі до зорі? Чи треба мені було кращого діда, більш патріархального, більш достойного бути прототипом мого Рамуна, ніж старий Франсуа Містраль, якого всі, навіть моя мати, звали «хазяїном»? Любий батько! Коли бувало в гарячу пору треба було допомгти чи звести сіно, чи натягати води з криниці, він гукав:

— А де ж Фредері?

І хоч би я в цю хвилину лежав десь у холодку під вербою, шукаючи якогось ледачого риму, мати відповідала:

— Він пише.

І зараз грізний голос зм'ягчався:

— Не займайте його!

Бо для його, який не читав нічого, крім св. Письма, писання було чимось справді священним. Сю повагу до таємниць пера видко як найкраще зі старого вірша, розповсюдженого колись у нас у народі:

- Свят пан Ансельм читав, писав.
Від свого писання святого
Був взятий він на небо.

Другою людиною, що, сам того не знаючи, зацікавив мою епічну музу, був дядько Турето, кольосального росту чоловік, нескладний і кривий, у товстих шкурятяних камашах поверх чобіт. Він був відомий ув окрузі під іменням «майора», бо був у 1815. році тамбурмайором у Національній Гвардії, яка, під командою дюка¹⁾ Ангулемського, хотіла спинити Наполеона по його повороті з Ельби. В молодих літах він прогайнував усе своє майно, а на старість, дійшовши до злиднів, приходив що-зими до нас. На прощання ж батько дарував йому раз-у-раз лантух зерна. Улітку він обходив усю долину Кро та Камарги: то помагав чабанам стригти овець, то ставав за в'язальника, коли косили очерети, або ж наймався, де випарювали сіль. А знав він арлезіанський край, як ніхто: знав, як звуться всі хутори, пасовиська, знав усіх чабанів, табуни та череди й оповідав про все так мальновично, такими чудовими провансальськими висловами, що любо було його слухати. Дівчата не могли нахвалити його за казки, що казав їм на вечорницях. Вони скидалися по су, кожна за вечір, і рвали боки від сміху, бо він зберігав у пам'яті незчисленну силу казок, що переходили з уст до уст у народі.

---

¹⁾ те ж, що: воєвода, герцог (нім.)

Як тільки випадав перший сніг,
— От, — казали ми, — дядько Турето
швидко з'явиться.

І він не барився: поздоровкавшись і поставивши ціпок у кутку, він сідав до столу закусити, а тоді починав розмову, відповідно до сезону, про оливки та олій. Оповідав, як у їхньому селі олійниць не ставало, — так оливки зародили.

Живучи тяжкою працею, дядько Турето цілий свій вік мріяв про легкий заробіток.

— Що б я найбільше хотів, — казав він, — то: дістати місце на пристані в Марселі, де приймають сушену рибу. Казали мені люде, що там, сидячи на місці й тільки рахуючи рибу, можна заробити сто ф'ранків на місяць.

Бідний старий майор! Він так і вмер, не дочекавшись здійснення своїх мрій про сушену рибу.

З моїх співробітників, чи краще сказати, спричинників моєї поеми «Мірейо», не забуду я й Сібуля: що-року, в кінці осені, він приходив із великим серпом підрізувати нашу лозу. Підрізуючи та обтинаючи пеньки, скільки всяких вірних спостережень переказував він мені про Рону, про її течії та вири бири, мілини, піски та затоки, про острови та про звірят, які там водяться: про видри, які живуть у дуплах

старих дерев, бобри, що перегризають стовбури дерев мов трісочку, та про ремезів, які в'ють звисні гнізда на тополях, і про людей, що працюють біля лози та плетуть кошики. Нарешті, треба згадати сусіда Сав'є: він знався на травах та зіллях, і від його я чув, як звуть по-провансальському ту, чи инчу рослину, як от траву св. Івана або св. Рока. Отак складав я і збагачував своє знайомство з народньою наукою.

В це тихе та мирне життя, яке було приготуванням до «Мірейо», мов бомбою впала звістка про державний переворот 2. грудня 1851. року. Хоч я й не був із тих фанатиків, у яких республіка заступає місце релігії, справедливості та батьківщини, і хоч якобінці своєю нетерпимістю, своєю манією підвести все під одну мірку, сухістю та брутальністю своїх матеріялістичних поглядів не раз уразили і відштовхнули мене, проте злочин президента, який зламав дану присягу, мене дуже обурив. Обурив, бо підкосив усі мої ілюзії про майбутні федеративні республіки, першим прикладом яких мала бути Франція. Деякі з моїх товаришів із університету поставали на чолі ватаг інсургентів, що хотіли підійняти південь Прованса за конституцію. Але більша частина у Провансі, як і всюди, одні, зневірившись та втомившись од пар-

тійних чвар, другі, обурені блиском першого цісарства, радісно прийняли перемену режиму. Хто міг сподіватися, що нове цісарство має впасти руїною після страшної війни та національного розгрому.

Щоб закінчити, оповім, що казав мені колись, уже після 1870. року, Таксіль Дельорд, республіканець і депутат від департаменту Воклюз.

— Найбільшою помилкою, — казав він, — яку коли зробила поступова партія, була революція 1848. р. Ми мали на престолі щиро-французький рід, національний, найліберальніший із усіх, скомпромітований навіть у революції, рід, од якого так легко можна було мати всі незалежності, потрібні для прогресу . . . А ми скинули його. Для чого? Щоб дати місце сьому низькому цісарству, що довело Францію до руїни.

Як там не було, а я лишив у стороні й на завше запальну політику, мов вагу, яку лишаяють при дорозі, щоб легше було йти, і тобі, мій Провансе, і тобі, Поезіє, які давали мені такі високі й чисті втіхи, я віддався цілком.

Вернувшись до моїх обсервацій, я блукав вечорами, шукаючи натхнення, бо всі мої вірші, всі, які я тільки написав, познаходив я по самітних стежках. У сих блуканнях я

часто зустрічав старого чабана, якого прозивали в нас Мудрим Жаном. Раз увéчері, коли небо було таке зоряне, я знов здибав його й мав з ним ось яку розмову (яку ви, може, читали в перекладі мого друга Доде).

Чабан. Се ви далеченько відбились, пане Фредері!

Я. Вийшов трохи на прóстір, дядьку Жане.

Чабан. Хочете, може, зробити подорож на зорі?

Я. Ви вгадали, дядьку Жане. Все на землі мені так остогидло, що я хотів би сієї ночі полетіти туди й забути про все в царстві зір.

Чабан. Чи повірите, як скажу вам, що я блукаю там що-ночі й запевняю вас, що це чудова подорож.

Я. Але як же нам туди добутись?

Чабан. Хочете йти за мною, то, поки вівці пасуться собі, я поведу вас туди і все вам покажу.

Я. Мудрий Жане, я вас держу на дьому слові.

Чабан. Добре. Насамперед підемо шляхом, що простягся білою смугою з півночі на південь — це шлях св. Жака: він веде з Франції просто в Еспанію. Коли цісар Карло

Великий воював із Сараценами, св. Жак провів цю смугу по небі, щоб показати йому дорогу.

Я. Се той шлях, що з-давніх-давен звуть Молошним.

Чабан. Можливо, я вам кажу тільки про те, що я сам чув . . . . Онде бачите віз на чотирьох колесах, на йому перевозять душі померших. Три зірки попереду — то Коні, а маленька, що зараз коло третьої, ми звемо її Погоничем.

Я. У книжках звуть їх Великою Ведмедицею.

Чабан. Як хочете . . . Дивіться, дивіться, зірки, що падають навкруги! То все душі умерших ідуть у рай. Годиться перехреститись, пане Фредері.

Я. Красні янголи (як кажуть люде), хай Бог вас веде цим шляхом!

Чабан. А онде велика зірка недалеко від Воза ссяє так . . . Це Пастух Небесний.

Я. В астрономії її звуть Арктуром.

Чабан. Хибá не все-одно? А тепер дивіться на північ, онде зірка ледве мигтить: це Зоря Мореплавців, її також звуть Трамонтана. Вона ніколи не заходить, і мореплавець на морі простує на неї, а як загубив Трамонтану, то все-одно, що пропав.

Я. Її звуть також Полярною Зорею, й вона недалеко від Малої Ведмедиці; коли звідти дме вітер, то провансальські, а також і італійські моряки кажуть «плисти проти Ведмедиці», коли пливуть проти вітру.

Чабан. Тепер повернемося на той бік, бачите, онде мигтить Квочка.

Я. Вчені звуть її Плеяди, а Гасконці — Собачий Візок.

Чабан. Вона сама. Трохи вище ссяють Три Царі, які вказують годину пастухам; дехто її зве Три Чмелі, або ж Граблі.

Я. Справедливо, се Оріон і Пояс Оріона.

Чабан. Трохи низче на південь ссяє Мілянський Жан.

Я. Сіріус, коли не помиляюсь.

Чабан. Він найясніший з усіх зірок. Кажуть, його раз покликано, разом із Трьома Царями і Квочкою, на весілля до Красуні Магельони, про яку потім. Квочка найперша вибралася з дому, ранесенько, й пішла горою. Три Царі перейняли низом і догнали її; Жан Мілянський заспав, і, схопившись, побіг навпростець і, щоб перепинити їх, кинув свою палицю. Через те Граблі часом звуть палицею Мілянського Жана.

Я. А як зветься ота над горою, що тільки-що вийшла?

Чабан. То Каліка. Його теж покликано на

весілля, але він, сердега, кривий, не дошкандибає.

Я. А ота, що сідає на заході, гарна, мов молода під вінцем?

Чабан. Ото й є Зірка Пастухів, що світить нам у досвіта, коли виганяємо скотину, і ввечері, коли вертаємось додому; се ж вона й є Красуня Магельона, до якої залицяється Провансальський Петро, і що сім років вони гуляють весілля.

Я. Це, як мені здається, з'єднання Венери з Юпітером, чи Сатурном.

Чабан. Може, й так . . . Але диви! Поки ми розмовляли, а вівці розбрелись. На, на, цю-цю, Лябрі! Переймай! Ну, й ледачий собака, прямо напасть . . . Треба самому йти. Добраніч, пане Фредері! Глядіть, не заблудіть!

Я. Добраніч, Мудрий Жане!

ХІІ.

Декілька молодих поетів із нашої округи, зібрались ми в тісно сполучений гурток і, порозумівшись як-найкраще на справі відродження Прованса, простували цим шляхом од щирого серця.

Що-неділі збирались ми то в Авініоні, то в Мальяні або Сен-Ремі. На цих інтимних

збірках, де вибір поезій був далеко кращий за вибір страв, а молодий ентузіазм оп'янював нас більше, ніж вино, Руманіль читав свої «Колядки» та інші зовсім іще нові поезії; там же Обанель, глибоко вірячи й вагаючись у своїй вірі, читав нам своє — «Вигублення невинних»; і нові вірші з «Мірейо» теж читано там час-від-часу.

В Мальяні на місцеве свято св. Агати, «поети» (як нас уже люде звали) збиралися що-року, щоб пробути днів зо три укупі. Св. Агата в Мальяні боронить од блискавки й від пожежі. Наші мальянські дівчата мають за найбільшу честь доглядати за престолом святої, й жадна не виходить заміж, не пробувши трьох років ув службі у св. Агати.

Надзвичайно гарне видовище, коли над вечір хлопці та дівчата, поки розпічнуть танки, приходять із музиками дати серенаду перед церквою св. Агати. Ми також приходили разом із сільською молоддю, з музиками при світлі смолоскипів віддати пошану мальянській покровительці.

До речі, про святих. Скільки раз питався я сам себе: щó поруч із їхньою славою наша земна слава поетів, артистів, учених та воєнків, які відомі тільки в неширокому колі прихильників! Сам Віктор Гюґо не матиме ніколи такого культа, як його має найменчий

календарний святий. Та хиба ж не відповів він, коли підлесники задали йому питання:

«Чи є більша слава за поетову?»

«Слава святого,» відповів В. Гюґо.

На св. Аґати ходили ми дивитись на танки де танцювали ґанґа, вілета та лялі мої красуні-сестри впервих, а потім ішли на вигін коло млинів, де боролись. Під згуки тамбуринів там гукали:

— Хто хоче боротись, нехай виходить!
Хто хоче боротись, нехай виходить на луг!

Тут боролись дорослі чоловіки й молоді хлопці; вони стояли, зчепившись, попарно, голі по пояс, з напруженими м'язами й дожидали сигналу від старого борця Жезета, що крутивсь поміж ними й суворим голосом нагадував про порядок.

Збираючись у Сен-Ремі, ми спинялись у Руманілевих батьків, роботящих старих, які мали садок і, працюючи в ньому, з того й жили. Там ми обідали надворі на свіжому повітрі, з розмальованих полумисків, які витягано зі схованки спеціально для нас, олов'яними ложками та залізними виделками. Ліно та Тунето, сестри нашого друга, чорняві дівчата, частували нас, привітно осміхаючись.

Батько Руманіля був завзятий кремезний дід. Він служив у війську в Бонапарта (як він досить зневажливо звав цісаря), бачив

Ватерльо й часто оповідав, що дістав там хреста.

— Але після розгрому ніхто про хрест уже більше й не думав, — казав він.

А коли син за часів Мак-Магона дістав орден, старий Руманіль задовольнився тим, що сказав:

— Батько заробив — син дістав.

В Авініоні ми гостювали в батьків Обанеля, які жили на вулиці св. Марка (вона тепер носить ім'я славного фелібра). Їхній будинок був старий кардинальський палац із баштами; його тепер уже зруйновано, щоб провести нову вулицю. В великому вестібюлі стояла стара друкарня з деревляним гвінтом), на якому на протязі двісті літ друковано церковні книги. Якийсь церковний дух, що наче виходив зі самих стін, убивав у нас смілість, особливо ж, стара куховарка Жанетон, що раз-у-раз бурчала:

— Знов притислись!

Але лагідність старого Обанеля, який був офіційальним друкарем святішого папи, та весела вдача його брата-каноніка, нас швидко заспокоювали.

Збирались ми по черзі в кожного з товаришів, але найулюбленішим місцем було Фон-Сегунь, де нас вітала родина Тьєра. Вона складалася з матері, привітної й поважної дами,

старшого сина Поля, авініонського нотаря, і молодшого Жюля, який марив про відновлення світа під впливом бенедиктинських ченців, і, нарешті, двоє дівчат, Кляриси й Тефен, які були світлом і радістю сієї оселі.

Фон-Сегунь розкинулось на узгіррі високорівні, здалеку видно високі гори Венту й долину Воклюз. Маєток сей дістав назву від маленького джерела Фон-Сегунь, яке тече в підніжжі замку; чудовий гай з дубів, платанів та акацій захищає його від вітру та від пекучого сонця.

Така була воля небес, що одної весняної неділі, 21-го квітня 1854. року, на весні життя та на весні року, сім поетів мали зустрітись в замку Фон-Сегунь: Поль Жьєра, Руманіль, завзятий пропагандист, який нишком-тишком постійно запалював святий вогонь навкруг себе; Обанель, Матьє, який марив про те, як Прованс знову, як колись, стане краєм лицарів та кохання, Брюне, з лицем Галилейського Ісуса та мріями про утопію земного раю, селянин Таван, що, зігнувшись за плугом на ріллі, складав свої вірші, мов жайворонок пісні й, нарешті, Фредері, готовий доручити містралеві рознести поклик до провансальського народу.

За столом, як звичайно, почали розмову про те, що треба підійняти нашу занедбану

мову з забуття, в якому вона була від тих часів, коли пануючі кляси зрадили честь Прованса й довели її до становища мови наймитів та наймичок; та ще про те, що останні конгреси в Арлі та Ексі не давали жадної надії на порозуміння у справі відродження провансальської мови; навпаки, реформ, пропонованих молодими, не прийняли инчі. Так от семеро нас порішило одноголосно закласти окремий гурток і, взявши справу у свої руки, направити її, як нам здавалось, ліпше.

— Тільки — завважив Жьєра, — через те, що ми закладаємо новий гурток, нам потрібне й нове ім'я, щоб одріжнитись од старих поетів, які звать себе «труберами»¹⁾; з другого боку, є слово «трубадур», але вживається воно виключно для поетів відомої епохи, а новій справі потрібне нове ім'я.

Тоді я забрав слово:

— Друзі, — кажу: — в Мальяні в народі існує старий вірш, який переходить із уст до уст, і в ньому ми знайдемо, здається мені, потрібне слово. В вірші оповідається про сім печалів Пресв. Діви. Четверта з них була:

«Мій любий сину,
Коли я тебе загубила,
Три дні і три ночі шукала і не находила.

---

¹⁾ troubaires (франц. trouvères)

А ти в храмі сидів,
І диспуту там вів,
Із книжниками Закона,
З сімма фелібрами¹⁾ Закона.»

— Сім фелібрів Закона, та се ж саме ми!
— скрикнули всі. — Нехай буде «фелібр!»

І Жьєра, сповнивши чарки, врочисто почав:

— За здоровля фелібрів! Коли ми вже так охрестили самих себе, то приймемо в наш словник усі вислови, які утворяться від сього слова. Пропоную назвати фелібрівнею кожен гурток, який складатиметься не менше, як із сімох членів на спомин авініонської плеяди.

— А я — каже Руманіль, — пропоную слово фелібрувати, себто, збиратись гуртом.

— А я — каже Таван, — думаю, що слово фелібрівський незле висловить усе, що торкається фелібрів.

— Я — каже Обанель, — присвячую слово фелібриця жінкам, які віршуватимуть по-провансальському.

— Я міркую, — каже Брюне, — що слово фелібреня підходить до дітей фелібрів.

— Я — каже Містраль, — закінчу сим

---

¹⁾ див. Передмову, стор. 11

національним словом «фелібріство!», яке обійматиме й діло, і громаду.

Тоді Жьєра:

— Це ще не все товариші! Ви фелібри Закона . . . Але де ж той Закон?! Хто його зробить?

— Я! — кажу йому і присягаюсь, що хоч би це взяло двадцять років мого життя, я зроблю все, щоб зібрати й упорядкувати закони, які управляють нашою мовою, й докажу, що наша мова самостійна мова.

І дивне діло! Все це здається мов казкою, а проте з обіцянки, зробленої в той день, спянілий поетичним ентузіазмом, вийшло величезне захопливе діло «*Tresor d'ou Felibrige*», словник провансальської мови, на який пішло двадцять років.

У передмові до «*Провансальського Альманаха*» 1855. р. Жьєра так писав:

«Коли ми матимем Закон, який один із фелібрів саме тепер готує, й побачимо краще, аніж можливо в'явити собі, як усе й до чого, то противники будуть примушені замовкнути».

На тій самій пам'ятній збірці, що тепер перейшла вже у сферу легенд, ухвалено випускати що-року збірник у формі альманаха, який був би гаслом нашої поезії, прапором

наших ідей, єднанням фелібрів між собою та зв'язком фелібрівства з народом.

«Провансальський Альманах, року божого 1855.» («L'Almanach provençal républicain de l'an de Dieu 1855») з'явився того самого року в розмірі 120 сторінок. На першому місці була «Пісня фелібрів», у якій була викладена програма народнього відродження:

1. Ми друзі всі, ми всі браті,
Ми краю рідного співці!
Як діткам мати дорога,
Як любить птах своє гніздо,
Так наше небо, рідний край
Для нас є раєм на землі!
Веселі друзі ми, вільні —
Яким життя Прованс наш дав,
Які фелібрами звемось,
Фелібрами Провансу!
2. По-нашому як думаєш,
Так легко йде все на язик!
Тим так ми любимо тебе,
Прованська мово милая,
І в тому всі ми кленемось
На річки Дюранс берегах!
Веселі друзі ми й т. д.
3. Ніколи не забуде птах,
Йому що батько щебетав;
І згуку батьківських пісень
Не забуває соловей —
А мову наших матерів
Хибá де можна нам забуть?
Веселі друзі ми й т. д.

ХІІІ.

Важко переказати, скільки дбайливости, праці та любови вклали ми з Руманілем у «Провансальський Альманах» на протязі перших сорока років. Найсамперед селяни прийняли його добре, а далі він припав досмаку й патріотам, увійшов у повагу в письменників і швидко дістав ласку в публіки взагалі. П'ятьсот примірників першого року швидко піднялися до 1200, три тисячі, п'ять, сім і, нарешті, десять тисяч, що й тепер є середньою цифрою за останні 15—20 років. Коли взяти на увагу, що «Альманах» цей читається по родинях та на вечорницях, то без великої помилки можна рахувати на п'ядесять тисяч читачів. Багато праці Руманіль та я приклали до цієї книжечки. Не згадуючи про численні вірші, які там були друковані, не кажучи про Руманілеву хроніку, де міститься, коли можна так сказати, ціла історія фелібризму, скільки казок, легенд, співомовок, приказок та сміхованок, зібраних на просторі Прованса! Все це робить із цього Альманаха єдину у своєму роді колекцію. Ціла традиція, гумор і дотепність нашої раси зібрані тут, і якби коли якого дня провансальський народ щез, його звичаї та погляди можна було б однайти у Провансальському Альманахові.

Руманіль видав окремим томом найкращі зі своїх оповідань, які щедрою рукою розсипав у нашому народньому альманасі. Я ж задовольнюсь тим, що дам тут, як зразки моєї прози, декілька оповідань, які мали найбільший успіх і, зрештою, були перекладені й розповсюджені моїми приятелями Альфонсом Доде, Полем Арен та инчими.

Прочанин (Lou bon voumieu).

(Провансальська легенда.)

1.

Старому Аршімбо було біля сотні років. Колись він був славний вояк, а тепер, скалічений і немічний літами, лежав у ліжку й не міг рухатись.

У старого Аршімба було троє синів. Одного дня вранці покликав він найстаршого тай каже йому:

— А йди сюди, Аршімбалю; оце я качався по ліжку та все думав; бо, бачиш, лежучи нерухомо, є чимало часу на думки; от і надумав я, що раз на війні, ледви врятувавшись од загибелі, я дав зарік піти на прощу до Риму. Але я тепер старий, мов земля, і не годжусь до зброї . . . Я б хотів, сину, щоб ти пішов, замість мене, на прощу, бо мені важко буде вмірати, не виконавши зароку.

А син йому каже:

— Чого вам тільки не спаде на думку: на прощу в Рим, чи ще чого! Ідьте, пийте, лежіть тихо та проказуйте отченашів, скільки вам завгодно! А в нас чимало робити й без того.

На другий день уранці кличе Аршімбо середнього сина:

— Сину, — каже йому: — обсіли мене, як отут я лежу, думки та гадки; сам знаєш, що хворому доволі часу на думки; нагадав я, що в одній січі, зустрівшись зі смертельною небезпекою, я дав зарік піти на прощу до Риму. Тепер я старий, мов земля, й нездужаю на війну. Хотів би я, щоб ти пішов, замість мене, на прощу.

Середній відповідає:

— Тату, через два тижні прийде година, треба буде орати ниви, копати виноград, косити сіно. Старший брат має гнати череду в гори, а молодчий іще дитина. Хто догляне господарства, коли я піду до Риму волочитися шляхами. Ідьте, тату, пийте та дайте нам спокій.

Старий Аршімбо кличе на третій день уранці найменшого.

— Еспері, дитино моя, — каже йому: — я обіцяв колись Богові піти в Рим на прощу.

Тепер я старий, мов земля, і не годжусь на війну . . . Я б послав тебе, замість себе, в Рим, та ти ще малий, не знаєш дороги, а Рим далеко, аби тобі не трапилось нещастя . . .

— Я піду, тату! — сказав малий.

Але мати як закричить:

— Не йди! Той старий із глузду з'їхав зі своєю війною, зі своїм Римом, усім памороки забив. Не досить того, що бурчить та стогне цілий рік, та ще посилає цього малого на страту.

— Мамо, — сказав малий: — батькова воля — то божий закон, як Бог приказує, то треба йти.

От Еспері, не кажучи більш ні слова, наточив вина в барильце, поклав паляницю та кілька цибулин у торбу, взувся в добрі чоботи, вибрав доброго дубового ціпка, кинув на плече свиту, поцілував старого батька, який усе давав йому поради на дорогу, попрощався з усією ріднею тай пішов.

2.

Але поки ще вийшов, пішов побожно до церкви божої. І чи не чудо Господнє, що коли вийшов з церкви, то зустрів на порозі

молодого, красною парубка, який звернувся до нього такими словами:

— Друже, чи ви не до Риму йдете?

— А вже ж, — сказав Еспері.

— І я теж. Хочете, ходімо разом?

— Залюбки.

А той привітний молодик та був янгол, посланий від Бога.

Еспері з янголом пішли Римським шляхом і так собі весело, то сонечком, то холодком, випрохуючи на хліб, то співаючи псалми, і дійшли до міста Риму.

Відпочивши та помолившись у великій церкві св. Петра, вони обійшли всі базиліки, каплиці та церкви, приложились до мощів св. ап. Петра та Павла, та св. мучеників і, нарешті, перед поворотом полягали спати. Еспері заснув. Уві сні побачив він свою матір та братів, що горіли в пекельному вогні, а себе з батьком побачив у вічній славі в раю.

— Господи, — скрикнув він: — як би мені увільнити мою матір та братів із вогню?

— Братів твоїх уже пізно, бо вони не послухали мого слова, але матір, може, й можна, коли ти досягнеш того, щоб вона зробила три добрих діла перед смертю.

Еспері покинувся, янгол щез. Як він його

не чекав, не шукав, не розпитував, так і не знайшов і мусів сам один вертатись додому.

Він подався до морського берега, назбирав мушлів, поначіпляв на одержу, на шапку, а звідти помалу, шляхами та дорогами, горами та долинами вернувся додому.

3.

Так він дійшов до батьківської хати. Вже два роки минули, відколи він пішов з дому, й ніхто його не пізнав, такий він став худий та нещасний, засмалений сонцем, лахміття в поросі, й босий. Він підійшов до дверей:

— Подайте Христа ради бідному богомольцеві!

— Що? — закричала мати. — Обридли ви мені, що-дня вас тут ходить волоцюг та дармоїдів!

— Жінко, — обізвався з ліжка старий Аршімбо: — дай йому щонебудь, хто знає, чи наш син у сій годині не в такій самій нужді.

Стара, хоч і бурчала, проте відрізала окраєць хліба й винесла йому.

На другий день Еспері знов прийшов під двері батьківської хати.

— Христа ради, господине, подайте бідному прочанинові!

— А ти ще тут? — закричала стара. — Ти

ж знаєш, що вчора тобі подали. Ці ненажери й вуха об'їли б!

— Жінко, — обізвався добрий дідусь: — хиба ж ти вчора не їла? А сьогодні хиба не їстимеш ізнову? Хто знає, чи наш син не в такій самій нужді.

І от стара знов роздобрилась, відрізала окраєць і винесла богомольцеві.

На третій день, нарешті, Еспері знов вертається до дверей:

— Пустіть переночувати, Христа ради, бідного прочанина.

— Геть! — закричала мати. — Іди собі, де волоцюг пускають!

— Жінко, — сказав Аршімбо: — пусти його. Хто знає, чи наша дитина, бідний Еспері, не блукає в непогоду в сій самій годині.

— Твоя правда, — сказала мати й вийшла відчинити хлів. Бідний Еспері заліз і притулився в куточку на соломі біля скотини.

На другий день удосвіта мати Еспері і браті пішли відчиняти хлів. Хлів був увесь у сяйві, прочанин лежав мертвий, по боках горіло чотирі великих свічки, солома, де він лежав, сіяла. Скотина, воли та мули дивились перелякано великими, повними сліз очима. У прочанина лице було ясне, у згор-

нених руках він тримав папірець, на якому було написано: «Я ваш син».

Тоді всі заридали, впали навколішки й почали хреститись: Еспері став святим.

(Провансальський Альманах, 1879.)

Жаржайо в раю (Jarjaïo au paradis).

Жаржайо з Тараскона вмер, закрив очі й опинився на тому світі. А що вже він котився, доки докотився! Вічність безмежна, чорна, мов смола, безмірна та страшна, аж мороз поза шкурою йде. Жаржайо не знав, куди його дітись, що його почати. Блукаючи, нагледів далеко-далеко вогник. Він пішов на той вогник. Аж то були райські двері.

Він постукав: стук, стук, стук у двері.

— Хто там? — закричав св. Петро.

— Це я.

— Хто я?

— Жаржайо.

— Жаржайо з Тараскона?

— Він самий.

— Ти, пройдисвіте, — каже йому св. Петро: — чи є в тебе совість стукатись до райських дверей! Ти ж років із двадцять, як увостаннє молився Богу! Та ти ж, як тобі казали: «Жаржайо, ходім до обідні», ти казав: «Я піду до тої, що по обіді!» Та ти ж ів ско-

ромне в п'ятницю, коли міг, а в суботу¹⁾, коли мав, та ще й приказував: «М'ясо йде на м'ясо, та що в живіт входить, то душі не шкодить!» А як дзвонили до церкви, то, замість перехреститись, як слід доброму християнинові, ти казав: «О, знову свиня зачепила дзвона!» А як батько тобі говорив: «Жаржайо, Бог тебе покарає», то ти відповідав: «Хто його бачив, Бога?» Та як ти насмілився, будши таким грішником та богохульником, з'явитися сюди?

Бідний Жаржайо відповів:

— Що я маю говорити? Я грішник, справді, великий грішник; але хто його знав, що по смерті таке буває. Я дав маху, та вже нічого робити. Але, принаймні, дозвольте мені побачитися з дядьком та розказати йому, що робиться в Тарасконі.

— З яким дядьком?

— Моїм дядьком Машері.

— Твій дядько Машері на сто років у чистилищі.

— А лиха година! Аж на сто років! Що ж він таке зробив?

— Пам'ятаєш, він ніс хреста у процесії, а якісь блазні змовилися дратувати його. От

---

¹⁾ Відомо, що католики постять, крім п'ятниці, ще й у суботу, не в середу, як православні й уніяти.

один і каже: «Дивіться, Машері хреста несе!» Трохи далі другий і собі: «Дивіться, Машері несе хреста!» Коли і третій: «Дивіться, дивіться на Машері, що він несе!» А Машері з пересердя йому: «Такого ж дурня, як і ти сам, несучу!» І так йому кров кинулася в голову, що він на місці і вмер.

— Ну, так пустіть мене глянути на тітку Доротею, вона була така побожна.

— Пху! Вона десь у чорта, я її не знаю.

— Коли вона в чорта, то мені ніяк не дивно, бо хоч і була побожна, але щодо лихого серця, то була справжня гадина. Уявіть собі . . .

— Жаржайо, мені ніколи тут балакати, треба йти відчинити бідному праведникові, що саме вмер.

— О, святий Петре, пустіть мене хоч одним оком глянути на рай, це ж вам нічого не коштуватиме, а там, кажуть, так гарно!

— А як же! Так зараз і пустити тебе, гидкого гугенота¹⁾.

— Та пустіть, святий Петре, пригадайте, що батько мій у сій годині ходить десь бо-сий та носить вашу корогу у процесіях.

---

¹⁾ Це так, як у нас не раз лаються, у православних; «Ах, ти кателику!», або в уніятів на поганих людей кажуть: «Та це гірш кальвіна!»

— Добре, — сказав святий: — ради батька твого я тобі дозволю; але гляди добре, щоб ти туди лиш кінчик носа просунув!

— Мені цього досить.

Тоді небесний ключар одхилив двері тай каже:

— На, дивись!

Але Жаржайо, раптом повернувшись, рачки та рачки тай уліз у рай.

— Що ти робиш? — питає святий Петро.

— Ясне світло сліпить мені очі, так я пройду спиною, — каже Тарасконець: — не турбуйтеся, я не піду далі.

«Так і є», — подумав святий: — «це я ускочив!»

А Тарасконець уже в раю.

— О! — каже: — як тут добре! Як тут гарно! Яка музика!

Через якийсь час ключар йому й каже:

— Надивляйся та виходь, бо мені немає часу тут із тобою балакати.

— Не клопочіться, — каже Жаржайо: — коли вам ніколи, то йдіть собі у своїй справі, а я вийду вже, коли вийду, мені не до спіху.

— Але ж ми не так умовлялись . . .

— Господи, святий чоловіче, чого ви так хвилюєтесь? Було б инче діло, як би тут було тісно, а то, хвалити Бога, місця досить!

— А я тобі кажу вийти, бо коли Бог ітиме . . .

— Ат! Робіть, як знаєте, мені яке діло! Мені раз-у-раз казали: «Де тобі добре, то сиди й не рипайся». Я тут, тут і лишуся!

Святий Петро засмутився, пішов до святого Іва.

— Іве, — каже йому: — ти адвокат, дай мені пораду.

— Дві дам, коли тобі треба, — каже св. Ів.

— Знаєш, як я вскочив? Отаке й таке мені трапилось . . . Що мені робити?

— Тобі треба взяти доброго повіреного та написати до Бога скаргу на вище-упомянутого Жаржайя.

Стали вони шукати повіреного, ніхто такого й не бачив у раю. Св. Петро не знав, що йому почати.

Коли це йде святий Лука, питається:

— Що це ти так насупився, Петре? Чи, може, Господь одчитав тебе за щонебудь?

— Ой, чоловіче добрий, мовчи хоч ти. Такий мені тут клопіт! Якийсь, на ймення Жаржайо, заліз у рай, і не знаю, як його збутись!

— А звідки ж він, той Жаржайо?

— З Тараскона.

— Тарасконець? — питає св. Лука. — Ой Господи, який бо ти! Нема нічого лекшого,

як його виманити. Я, як ти знаєш, патрон волів і часто бував у Арлі, Бокері та Тарасконі, і знаю цей народ, знаю, де в нього свербить, і як до них підступити . . . От побачиш . . .

Тут саме пролетіла зграя янголят.

— Гей, малі! — закричав до них св. Лука.

Янголята спустились.

— Вийдіть нишком із раю, — каже їм, — а як будете за дверима, розбіжіться і кричіть: «Бики! Бики!»

Зараз янголята вилетіли з раю, а тоді за дверима як зашуготять, та ну кричати: «Бики! Бики!»

Жаржайо як не крутнеться, мов опечений:

— Що? Де? Так і тут буває бій биків!

Та гайда вихром до дверей тай вискочив, дурний, із раю.

Св. Петро швиденько зачинив двері, замкнув на ключ, висунув голову у кватирку тай з насмішкою питає:

— А що, Жаржайо, як ти себе почуваєш?

— Байдуже, — каже той: — як би то справді були бики, то я й не шкодував би за раєм.

Та з цими словами і впірнув, головою вниз, у безодню.

(Провансальск. Альм., 1864.)

Нарбонська жаба (La granouio de Narbono).

Пініолє, столярний підмайстерний¹⁾, вертався додому, зробивши «подорож по Франції», необхідну для підмайстерного, який хоче бути майстром. На спині в полотняному хвартусі були його причандали: гембель, ножі, молотки. Пекло́ скажено, і Пініолє ледви йшов дорогою в рідне село, з якого він вийшов три, чи чотири роки тому назад. Час-од-часу він подивлявся на фігові дерева понад шляхом, але фіги були ще зелені; ящірки лежали, порозкривавши роти, в пожовклій від сонця траві, цвіркуни кричали мов навіжені в покритих пилом оливних деревах.

— Господи, яка спека! — без перестанку казав Пініолє. Він давно вже спорожнив свою баньку з вином і ледве дихав од спеки та жаги; піт із нього котився, аж сорочка була мокра.

— Вже зовсім близько, — потішав він сам себе, — ось зараз буде село, Господи, яке щастя, яка радість! Поздоровкаюся з батьком, з матіррю, нап'юся свіжої води з фонтана, побіжу до Міони, поцілую її у свіже личко, а на св. Магдалини поберемось, і вже

---

¹⁾ челядник

ніколи не піду з дому. Ану ще трохи, Пініоле, вже зовсім мало лишилось!

Нарешті, дійшов до міських воріт і бігцем до батькової майстерні.

— Здоров сину, мій любий сину! — скрикнув старий Пініоле, виходячи з майстерні. — Маргарито! Малий, біжи вточи вина! Давай, що там є в печі, накривай стіл!... Слава тобі Господи! Як же ти?

— Незле, хвалити Бога. А ви тут, тату, як? Вибрикуєте?

— Е, куди нам старим... Але ж ти й великий став!

І всі ну цілувати його: батько, мати, сусіди, знайомі, дівчата. Стара Маргарита хоч за сльозами і світу не бачила, запалила швиденько стружками в печі, та, поки смажила рибу, старий Пініоле посадив сина за стіл та давай частувати.

— Ти диви, — дивувався старий Пініоле, — ти зробив «подорож по Франції» менш ніж за чотирі роки. А за моїх часів треба було сім, сім повних років! Правда, дитино, ще вдома я тебе добре вишколив, і, як для підмайстерного, ти вже незле посогував гембелем. Зрештою, найголовніше, аби ти знав своє ремесло, та бачив і навчився всього, що годиться для майстрового сина.

— Щодо того, тату, — відповів парубок,

— то без хвальби скажу, що не думаю, аби хто зі столярів утер мені носа.

— Добре, — каже старий: — ану, розкажуй же, поки риба співає на вогні, що ти доброго бачив на світі.

— Насамперед, тату, вийшовши звідси, я подався на Тульону, а там пішов у арсенал. Нема чого переказувати, що там є, ви таксамо бачили, як і я.

— Далі, це відомо.

— З Тульону я пішов до Марселю, дуже гарне й велике місто, й корисне для робітників. Звідти я подав ся на Екс подивитись на скульптури на дверях церкви св. Спасителя.

— Це й ми бачили.

— Звідти ми пішли в Арль подивитись на стелю в арлезіянській ратуші, так добре змайстрована, що й не видко, як вона тримається в повітрі. З Арля, тату, ми пішли на Бург-Сен-Жіль, а звідти в Монпельє. З Монпельє подались у Нарбону . . .

— Отут я тебе піймав!

— Хибá що таке?

— Нічого, кажи далі.

— В Нарбоні подивився на архієрейський палац та церкву св. Павла . . .

— А тоді?

— Тай усе . . .

— Так ти, роззяво, жаби таки й не бачив?!

— Якої жаби?

— Жаби, що сидить на дні в басейні зі свяченою водою, в церкві св. Павла. А! Тепер мені й не дивно, що ти так швидко повернувся з подорожі. Нарбонської жаби не бачив! Шедевр із шедеврів, що з усіх країв люде сходяться дивитись на неї. А цей блазень, — кричав старий Пініоле, якого все більше й більше розбірало, — цей партач не бачив нарбонської жаби, а моститься в майстри! Наїдайся, напивайся та лягай спати, а завтра вдосвіта вертайся в Нарбону подивитись на жабу!

Бідний Пініоле знав, що його батька швидко не відпустить, і що він не жартував, наївся, напився, ліг спати, а на другий день досвіта, не змагаючись довго, набрав харчів у торбу тай пішов назад до Нарбони.

Ноги йому попухли й боліли, спека та жага пекли його, але бідний Пініоле йшов та йшов шляхом-дорогою. Через сім чи вісім день тільки дійшов він до міста Нарбони, звідки, як каже приказка: «Не буває ні доброго вітру, ні доброї людини». Пініоле, не гаючи і хвилинки, чи то на обід, чи щоб напиться, зразу пішов до церкви св. Павла та просто до басейна подивитись на жабу.

Справді, в мармуровій вазі на самому дні

під водою сиділа жаба, так добре зроблена, мов жива, й дивилася, мов насміхаючися з бідного Пініоле, що прийшов аж із Грасо подивитись на неї.

— Ах, ти проклята! — скрикнув він, раптом скипівши: — то через тебе я мав іти двісті льє по пекучому сонцю! Чекай, пам'ятатимеш Пініоле з Грасо!

Витяг із торбини ніж та молот і лусь! — за одним разом відтяв жабі лапу . . .

Кажуть, що свята вода раптом почервоніла мов від крові, і біла мармурова ваза стала від того часу червона.

(Пвовансальск. Альм., 1890.)

Популярний чоловік (*L'ome populaire*).

Жігуньянський мер закликав мене якось на свято у своє село. Ми колись товаришували на протязі сімох років ув авініонській школі, але відтоді більше не бачились.

— А ти все той самий, — каже він, угледивши мене, — свіжий мов квіточка, та гарний, мов сонечко, рівний, як береза . . . Я б тебе між тисячею пізнав.

— Так, той самий, — кажу: — тільки очі вже не ті, та виски рідчають, та чуб біліє, а як на горах випав сніг, то в долинах теж не дуже гаряче.

Пішли обідати. Саме дійшли до десерта, як із вулиці долетіло гудіння тамбурина. Се були хлопці та дівчата, що, по старому звичаю, прийшли робити обаду мерові.

— Відчиняй двері, Франсонето, — загукав мій приятель Ляссань: — давай чарки, неси коржі!

А музики тим часом вибивали на тамбуринах. Як скінчили, виборні з молоді з квітками, пришпиленими на грудях, увійшли до салі з тамбуринами та з дівчатами.

Чарки сповнились добрим вином, гості по черзі відламували коржа. Випили за здоровля пана мера, а тоді він звернувся до них:

— Діти мої, танцюйте, скільки хочете, гуляйте, доки зможете, будьте завше ввічливі до людей з чужих сіл; крім бійки, на все маєте мій дозвіл.

— *Vivo* пан Ляссань! — загукала молодь.

Усі вийшли, й фарандола почалася. Я спитався:

— Чи давно ти мером у Жігуньяні?

— Вже п'ядесять років, мій друже.

— Та невже п'ядесять років?

— А так, так . . . п'ядесять років. У мене на очах пройшло одинацять урядів, і думаю, що не вмру, доки не поховаю ще з пів десятка.

— Але як ти міг утриматись серед стількох розрухів та революцій?

— А, чоловіче божий, тут саме і вся мудрість. Народові більше нічого не треба, аби його вели. Та тільки щоб вести, не кожний має кебету. Один тобі каже: треба вести туго, другий каже: треба вести поволі, а я, знаєш, що скажу: треба вести весело. Подивись на чабанів: не той найкращий, що раз-у-раз тримає кий напоготові, ані той, що ляга на пригорку під вербою та спить. Найкращий із чабанів той, що йде собі поперед отари та виграє на сопілці. Отара почуває себе на волі, та так воно й є насправжки, пасеться собі досмаку. Коли час додому, чабан зачинає відповідну мелодію, й отара слідком за ним вертається до кошари. Я таксамо роблю, мій друже; граю на сопілці, а отара йде за мною!

— Се легко сказати: граю на сопілці... Але ж у твоїй комуні є й білі, й червоні, і вперті, й дурні, як і скрізь. Ну, як приходять вибори депутата, наприклад, що ти робиш?

— Що я роблю? Я не мішаюсь... Бо казати білим: голосуйте за республіку — все-одно, що решетом воду носити; таксамо як казати червоним: подавайте голос за Генрі V. — все-одно, що горохом об стінку.

— Ну, а непартійні, що не мають постій-

них поглядів, усі ті добрі люде, що хиляться, куди вітер віє?

— Ті? Коли вони в мене часом питають поради, то я їм кажу: «Бачите, Бассакен нічим не кращий за Бассакана. Голосуватимете за Бассакена — буде кузка це літо; подасте голос за Бассакана — це літо буде кузка. Що ж до пуття, то для Жігуньяна більше користи з доброго дощу, ніж із усіх обіцянок кандидатів . . . А! Як би ви послали мужиків, то діло инче, а поки ви не посилятимете депутатами селян, як це робиться в Данії та Швеції, ви ніколи не матимете справжнього представника. А адвокати, лікарі, журналісти, всякі дрібні буржуа, яких ви туди послаєте, їм тільки і треба, аби сидіти в Парижі як-найдовше та тягнути з ясел . . . Їм байдужісінько до нашого Жігуньяна! Але, як кажу, як би ви послали селян, вони дбали б про ощадність, зменшили б великі оклади урядовцям, ніколи не починали б війни, покопали б канали, не затягували б справ, поспішали б усе скінчити, щоб устигнути додому на жнива. Тільки подумати, що в Франції є більш двадцяти мільонів, що порпаються в землі, а не спроможуться вибрати зпоміж себе дев'ятьсот, щоб представити «землю!» Щоб їм стоїло спробувати? Трудно було б зробити гірше за инчих! А

кожен мені відповідає: «Оцей іще пан Ляссань, тільки й знає, що жартувати, а проте, жартуючи, може, і правду каже».

— Але вернемось до тебе особисто, — кажу, — що ти робив, щоб утримати твою Популярність і авторитет на протязі п'ядесяти років?

— О! Се найменча дрібничка. Вийдемо подихати свіжим повітрям, а як обійдем зо мною Жігуньян раз або двічі, то і зрозумієш.

Ми встали зза столу, запалили сигари й вийшли подивитись на гулянки. Недалеко від нас, посеред шляху, гурток чоловіків грали в кеглі¹⁾. Один із них цілив у середню, збив її й ненароком зачепив дві других.

— Отак! От де називається грати! — гукнув Ляссань: — поздоровляю тебе Жан-Кльоде! Я багато бачив, як грають, але ще ніколи не бачив, щоб хто так за одним разом... Ти знаменитий кегляр!

Ми пішли далі. Недалеко наздогнали двоє дівчат.

— Подивись лишень, — почав Ляссань голосно: — чим не королівни! Які складні! Які гарненькі! І серезки останньої моди!

Дівчата оглянулись і весело привитались.

---

¹⁾ в Галичині: круглі

Переходячи через майдан, ми пройшли повз дідуся, що сидів під своєю хатою.

— А що, дядьку Гінтроне, — спитав Лясань: — цей рік виходите боротись проти одного, чи проти двох?

— Куди мені, — відповів старий: — ніяк не вийду.

— А пригадуєте собі, дядьку Гінтроне, того року, як на толоку вийшли Мейсоньє, Кекіно та Дабассон, три найславніші борці з Провансу, а ви їх поклали на спину одного за одним.

— Як можна, щоб я та не пам'ятав! — відповів старий борець, одживаючи раптом. — Нагорода того року була сто екю, ще й баран на додачу . . . Авініонський префект мені руку стиснув . . . Люде з Безаріду хотіли битися з куртезонськими, бо одні були за мене, а другі проти . . . От де часи були! Що теперішні борці, як прирівняти! Вже краще й не казати!

Ми стиснули старому руку й пішли далі. Саме вийшов кюре зі свого обістя.

— Добридень, панове!

— Добридень! А, чекайте, добре, що я вас побачив, пане кюре, от що хочу вам сказати: сьогодні вранці на службі додививсь я, що наша церква тісненька робиться, особливо

в дні свят. Чи не подумати б нам побільшити її?

— Щодо цього, пане мер, я цілком згоден із вами, у празникові дні й повернутись ніде.

— Так я сим поклопочусь, пане кюре, на першому засіданню міської ради я поставлю це питання, ми роздивимось і, коли з префектури нам допоможуть . . .

— Пане мер, не знаю, як вам і дякувати!

Хвилину згодом ми перестріли парубка, який, перекинувши куртку через плече, простував до кав'ярні, а Ляссань до нього:

— А що, хлопче, кажуть, що ти ще не зовсім цвіллю заріс! Кажуть, що ти добре намняв того горобця, що мостився до Мадельони?

— А хибá ж я не добре зробив, пане мер?

— Добре, Жозеле, не давай собі в кашу наплювати . . . Тільки, бачиш, удруге не берись так щиро.

— Ага, — кажу я Ляссаневі: — я починаю розуміти твою методу.

— Почекай, — каже.

Ми вже вийшли за вал, а назустріч нам отара, всю дорогу зайняла. Ляссань гукає до чабана:

— Тільки почув дзвоники, так і подумав, що це твої. Бачу, що не помилився. Тай гарна отара! Такі жваві овечки! І чим ти їх

годуєш? Думаю, що не продаси їх голова в голову й за десять екю?

— А ні, — відповів чабан; — кожна привела мені по ягняткові, та ще й по другому сподіваюсь.

— Та не то що по другому, а такі вівці по-двойку тобі приведуть!

— Як би то Господь вас послухав!

Ледви ми скінчили розмову з чабаном, дивимось: їде парубок возом, Ляссань до нього:

— Чи повіриш, Сабатоне, ти з возом був іще за пів льє, як я пізнав, що то ти батогом ляскаєш.

— Та невже, пане мер?

— Ніхто, як ти, так не лясне.

Сабатон, щоб показати, що Ляссань говорив правду, як не лясне батогом, аж нас оглушило.

Далі нагнали ми стару бабу, яка по канавах збирала кульбабу.

— Диви, це ти Беренжоро, — каже Ляссань: — їй-Богу, то, мабуть, через твою червону хустку я подумав на Терзану, невістку Каша, зовсім на тебе скидається.

— На мене, пане Ляссань! Та мені ж сімдесят років!

— Так то так, але ззаду, як би ти могла себе бачити, ти зовсім не зле показуєш.

— Оцей пан Ляссань не може обійтись, щоб не жартувати, — говорила баба, а сама надривалась од сміху; потім, звернувшись до мене, сказала: — Бачите, пане, це не для того, аби щось сказати, але чиста правда: такого другого, як пан Ляссань, немає. Він до всіх привітний. Не мине словом найостаннього в селі, ані малої дитини. І не дивно, що вже п'ядесять років, як він у нас мером, та лишиться й до смерти.

— Ну, що, друже? — каже мені Ляссань: — я їй не вкладав цих слів, вона сама. Бачиш, чи з жінками, чи з народом, щоб панувати, треба бути до вподоби.

(Провансаль. Альм., 1883.)

XIV.

— Добридень, пане Фредері!

— Здоров!

— Що мені казали, ніби ви шукаєте найміта?

— Правда . . . А ти звідки?

— З Вільо Ново, коло Авініона.

— А що ж ти вмієш робити?

— Усього потроху. Служив на олійнях, і коло скотини, ходив за плугом, був у млині, стриг вівці, можу косити, коли треба, боротись, коли є okazія; підрізував дерева за садовника, — це було моє найвище стано-

вище, також чистив криниці — це вже було найнижче.

— А як тебе звуть?

— Жан Русьєро, а щоб швидче — так Русьєрон, або просто: Сьєрон.

— Скільки ж ти хочеш?

— Біля п'ятнацяти люідорів.

— Я тобі дам сто екю.

— Нехай буде сто екю.

Так я наймав Жана Русьєра. Він був геркулевого зросту і складу й веселої вдачі парубок. Останній рік, який я прожив на хуторі зі сліпим уже батьком, Жан умів розважати мене в довгі самотні вечори. Працюючи, він раз-у-раз мав на язиці якусь приказку, чи прикладку. А до роботи був зроду дотепний, прямо — артист; що б не робив: чи вивершити скирду соломи, чи скласти копицю гною, чи ув'язати повний віз — усьому він міг дати гармонійну лінію, артистичне закінчення, коли так можна висловитись. Єдину хибу мав, зрештою, ту саму, що й його хазяїн: власне, любив добре поспати. А дотого був говіркий і умів оповідати. Треба було чути його, як оповідав про часи, коли поганяв здовж Рони коні, які тягли великі баржі по річці проти води аж до Ліона.

— Чи повірите мені, — казав він: — що, як мені було ледви двадцять років, я поганяв

найкращі коні на ронських берегах, вісімдесять жеребців, запряжених по чотирі в ряд у шість барж.

Жан міг перелічити всі села, всі заїзні двори, шинки та шинкарок, річки, пристані та броди по обох берегах Рони від Арля до Ліона.

Тріумфом нашого Русьєрона було свято св. Алюа.

— Ось ми покажемо вашим Мальянцям, як треба їздити верхи!

Свято св. Алюа у Провансі це виключно мужицьке свято. По всій провансальській землі благословлять скотину, мулів, ослів та коней і дають їм по шматочку свяченого хліба, спеченого на яйцях та приправленого ганусом, хліб той звуть «tourtihado».

Але в нашому селі в сей день уладжують особливе святкування св. Алюа: в повозку, завітчану зеленими гилками та квітками, запрягають сорок, чи п'ядесят мулів, прибраних мов за часів лицарських турнірів, укритих попонами¹⁾, а на високих хомутах у кожного почеплений tourtihado й застромлений паперовий прапорець із образком св. Алюа. А сам святий (статуя) поважно виступає за повозкою на плечах у старшин, у

---

¹⁾ в Галичині залишилось іще старе слово: капа

повній славі, в позолоченому єпископському убранні з патерицею¹⁾ в руках. Після поважної церковної процесії повозка, запряжена півсотнею мулів, вихром летить навкруг села, здіймаючи стовпи пилу, а парубки біжать кільки духу, кожен біля свого мула. Отут Русьєро, що сього року вів нашого мула, здивував усіх: швидкий мов кішка, він то вискакував на-бігу на мула, то знов зістрибував, знов сідав, то верхи, то боком, або ж стояв на спині в мула то на одній нозі, то на руках, зовсім мов арабські джигіти.

Свято кінчалось обідом і, коли кожен із учасників сказав своїх кілька слів, Русьєро й собі було підводиться й починає:

— Отут вас, люде добрі, ціле село, що святкуєте св. Алюа, може, з тисячу років уже, а чи знає хто з вас про життя святого? Я певен, що ні.

— Чому ні! -- кажуть. -- Адже він був ковалем.

— Так то так, але я розкажу вам, як його Бог навернув.

Одного дня в раю Господь Бог зажурився, Христос-дитя й питає його:

«Що вам таке, тату?»

«Така в мене журба на серці... От дивись!»

«Куди?» питає Христос.

---

¹⁾ чернеча палиця

«Онде в Лімузинському Краї, он у тому селі, чи бачиш велику й гарну кузню?»

«Бачу, бачу.»

«Добре. Там, моя дитино, живе чоловік, якого мені дуже хочеться спасти; звать його Алюа. Живе він праведно, слухав моїх заповідей, подає бідним, не дурить покупців, готовий послужити кожному, працює від ранку до вечора, не лавтється, ані божиться, я б хотів зробити його святим.

«Ну, так що ж на перешкоді?»

«Гордість його, моя дитино, бо він добрий коваль, ніде правди діти, коваль із ковалів, і думає, що на землі немає йому рівного. А тут йому вірний шлях до загибелі.»

«Дозволь мені, Господи, зійти на землю», каже Христос, «я спробую його навернути.»

«Іди, сину.»

От Христос і зійшов на землю, перебрався малим підмайстерним, з клунком за плечима, приходить у ту вулицю, де жив Алюа. На дверях кузні написано: *Алюа, коваль, майстер над майстрами*. Малий підмайстерний заходить, скидає шапку на порозі:

«Пошли вам, Боже, на добридень, чи не треба вам помічника?»

«Ні, не треба,» відповідає Алюа.

«Ну, то прощайте, нехай, може, другим разом.»

І Христос пішов собі. На вулиці стояли купкою люде; йдучи повз них, він і каже:

«От не думав, щоб у такій великій кузні мені відмовили, наче б то не було роботи.»

«Чекай, малий,» каже один сусіда, «а як ти поздоровкався з ним?»

«Сказав, як усі кажуть: „Хай Бог пошле вам на добридень“.»

«Бач, не так треба було казати, треба було назвати його ,майстром над майстрами‘; хибá не бачиш, що написано над дверима?»

«Правда,» каже Христос: «піду знов спробую.»

Вертається знов до кузні.

«На добридень вам, майстре над майстрами! Чи не треба вам підмайстерного?»

«Заходь, заходь,» каже Алюа: «я передумав, ми вже й тобі щось знайдемо. Але слухай, це вже раз на завжди: коли ти до мене звертавсь, зви мене ,майстер над майстрами‘, бо, бач, це не для хвальби, а такого коваля, як я, немає другого в Лімузинському Краю, щоб скував підкову, лиш двічі розпалюючи залізо.»

«Ов,» сказав підмайстерний: «у нашій стороні ми лиш раз нагріваємо на підкову.»

«Раз нагрівши? Що ти плещеш, малий, це неможливо!»

«Добре, ось побачите, майстре над майстрами.»

Христос узяв шматок заліза, вкинув у жар, як залізо распеклось, аж побіліло, схопив його голими руками.

«Помалу,» гукає до нього старший підмайстерний: «присмалиш пальці, дурне!»

«Не бійтесь», каже Христос, «у нашій стороні ми раз-у-раз так робимо.»

Схопив залізо голою рукою, поклав на ковало й молотом раз та вдруге, й оглянутись не встигли, як підкова була готова, мов вилита.

«Так і я зумію,» каже коваль, «аби тільки захотів.»

Узяв шматок заліза, вкинув у жар, роздмухав міхом, а як залізо распеклось, схопив його руками. Але де там! Попік пальці. Як не хапався, не міг витерпіти, мусів покинути, бігти за обценьками. А залізо тим часом прохоллоло: скільки не бив, як не брався, не зміг викувати за одним разом.

Коли це чути, кінь затупотів перед порогом. Коваль вискочив, бачить: лицар верхи на коні спинився біля кузні. А то був св. Мартин.

«Я їду здалеку,» каже, «мій кінь погубив підкови, насилу я знайшов коваля.»

Майстер Алюа тоді як не запишався:

«Маєте щастя, пане, ви ліпшого не могли б знайти, бо перед вами перший коваль на весь Лімузин, не то що Лімузин, а на цілу Францію. Гей, малий, іди по-держки коневі копито!

«Держати копито?» відповідав Господь: «у нашій стороні ніхто ніколи не держить.»

«Ти диви,» скрикнув коваль: «чи ти не здурів! Як же ж це в вашій стороні кують коней?»

«Дуже просто, от побачите.»

Це кажучи, взяв сокиру, відтяв коневі ногу, вніс у кузню, підрізав гарненько копито, наложив нову підкову, що саме зробив був, прибав так, як слід, вернувся до коня, плюнув на ногу, вправив на місце та, перехрестившись, «зроби, Господи, щоб зрослося,» каже, й нога стала, як і була, міцна й підкована . . .

Усі підмайстерні повітріщали очі, а коваля аж у піт укинуло.

«Ого,» каже, нарешті, «це не штука, так і ми зуміємо негірше.»

Взяв сокиру, відтяв ногу, вніс у кузню, підкував, достеменнісенько так, як і підмайстерний. Але тут воно й є: як ту ногу на місце вправити? Підійшов до коня, плюнув на ногу, притулив. Але вона не держиться, падає, а кров аж сюрчить. Аж тоді горда душа Алюа просвітилась, і він вернувся до кузні, щоб упасти до ніг підмайстерному. Але малий щез, і вкупі з ним і лицар із конем.

Тоді сльози облили майстра Алюа, бо він зрозумів,

що й над ним, як і над нами усіма, був майстер. Швидко потому він покинув свою кузню й пішов у світи, проповідуючи слово Господнє.

Так скінчив Русьєро, і плесканню в долоні кінця не було.

Згадав я Русьєра в цих спогадах ось через що: від нього я навчився пісні, на мотив якої я склав серенаду «Magali», тепер таку популярну. Мельодія ця така гарна, ніжна й гармонійна, що багато людей шкодували, чому Гуно не використав її у своїй опері «Мірейо».

Того самого року я зазнав тяжкого горя: вмер мій батько. На останніх Календах¹⁾ він уже нічого не бачив, що для нього, який так поважав Різдвяні Свята, було великим горем. Усі свята він ходив такий смутний, що нам тяжко було дивитись на нього. Перед вечерею я йому подав чарку вина, щоб полити різдвяне поліно й, може, в-останнє почувти з його уст: «Радосте»; він почав довершувати обряду помазки, але швидко сів, не промовивши і слова. Як мати не припрошувала його до різдвяних страв, він ледве покуштував і, мовчки повечерявши, сидів зажурений.

— Торік на Різдво, я ще бачив світло

¹⁾ Calendo — Різдво по-прованс.

від свічок, а цей рік нічого, нічого! Під-
держи мене, Пресвята Діво!

В кінці жовтня 1855. року він віддав Бо-
гові душу, запричастившись в-останнє з яс-
ною, непорушною вірою, на яку годні лиш
чисті душі. Ми всі, плачучи, стояли біля
ліжка.

— Діти, — сказав він: — я йду від вас...
Дякую Богові за все, що мав од нього, що
благословив моє довге життя і працю.

Тоді, покликавши мене,

— Фредері, яка погода надворі? — питає.

— Дощ іде, тату, — відповів я.

— Ну, то й добре, — каже; — коли дощ
іде, добра озимина буде.

І віддав Богові душу. Ах, яка то хвилинка
була! Коло великого ліжка в алькові, серед
білого дня, позасвічували свічки, в хаті по-
причиняли вікониці. Надворі повипрягали
скотину, куховарка поперевертала на черіні¹⁾
всі горшки. Усі ми, родина й челядь, посі-
дали навкруг погашеного вогню. Мати сиділа
в кутку біля димаря і, звичаєм провансаль-
ських удів, покрила голову білою хусткою;
цілий день сусіди, родичі та знайомі при-
ходили засвідчувати нам своє співчуття:

— Хай Господь Бог вас сохраниць!

¹⁾ під (долівка) печі

На другий день усе село зійшлося на похорони. Віднота, молячись Богу за нього, казала:

— Скільки хліба він нам роздав, хай стільки янголів понесуть його в рай!

За труною, яку несли на руках і відчинену, щоб люде могли в-останнє бачити покійного, Русьєро ніс жалібну свічку, що горіла біля помершого.

А я, поки дзвонили похоронні дзвони, пішов у поле, щоб виплакаться на самоті, бо дуб, що захищав нашу оселю, упав. Мій любий хутір, де я родився і прожив дитячі роки, здався мені спорожнілим і зруйнованим. Мій батько був одним із останніх провансальських патріярхів, які зберігали старі традиції та звичаї, і трохи не останній з того віруючого, але завзятого й запеклого покоління, яке терпляче пройшло через скруту та страхіття революції й дало Франції найбезкорисніщих із її великих мучеників за ідею, та найневтомніщих із її великих армій!

Через тиждень по похоронах зроблено розділ. Паша, зерно, скотина, вівці, птиця, все було поціноване. Усі наші меблі, старі ліжка, скрині, мисники, столи, все те, що від самого малку я бачив у цих стінах: помальовані миски та полумиски, які ніколи не здійснено з мисника, рядна, які моя мати

напряла власними руками, вози, плуги. упряж, усе, що тільки було, все було винесене на подвірря й поділене під доглядом експертів на рівні частини.

Наймити, рокові та строкові¹⁾, розійшлися один по одному. Нам із матіррю треба було попрощатися з рідною оселею, й ми, разом із Русьєром, який віз наше збіжжя, перейшли, з важким серцем, жити в Мальяні в хатину, яка мені випала при розділі.

XV.

На другий рік (1856), на св. Аґати я зустрівся в Мальяні з письменником із Парижа, якого випадок (або швидче, щаслива зоря фелібрів) привів до нашої хати. Се був Адольф Дюма. Він був уже немолодий, років п'ядесять чоловік, із блідим обличчям аскета, довгим чорним із сивиною чубом, та чорними, повними полум'я очима. Він був високого зросту, але кривий: волочив, як ходив, одну ногу; це робило його схожим на кипарис, який згинається під поривами вітру.

— Так це ви той Містраль, що пише вірші по-провансальському, — так і почав він глумливо, подаючи мені руку.

— Він самий, — відповів я: — до ваших послуг.

---

¹⁾ на якийсь означений реченець (строк)

— А як же, я сподіваюся на ваші послуги; міністер народньої освіти доручив мені збирати провансальські народні пісні, так що коли ви знаєте які, то ось я з тим і прийшов, щоб їх записати.

Під час розмови на сю тему я проспівав йому серенаду «Маґалі», саме складену мною для поеми «Мірейо».

Мій Адольф Дюма захоплений, здивований!

— Де ви виловили таку перлину? — питає.

— Це уривок із провансальської поеми, яку я саме тепер пишу.

— Ох, ці мені Провансальці! Все однакові, запеклі, тримаються своєї обшарпаної мови, мов осел той здовж дороги, де дістає самі будяки . . . Французькою мовою, мовою Парижа, мій друже, треба нам тепер співати про наш Прованс, коли ми хочемо, щоб нас люде почули. Ну, та коли вже ви написали поему, то покажіть мені щонебудь із тої провансальської поеми.

Тоді я проказав йому уривок із «Мірейо», не пам'ятаю вже, який саме.

— А! Коли ви так, — каже мені Дюма, — то я скидаю шапку і вклоняюся джерелові нової первісної поезії, про існування якої

ніхто не догадувався. Я бачу, що за трицять років, відколи я покинув Прованс і думав, що його мова вже мертва, я бачу, що під тим *ratois*, вживаним лише вульгарними міщанами, існує друга мова, не гірша, коли не рівна мові Данта та Петрарки. Слідкуйте добре їхнім шляхом. Їхня праця, це не то що взяти та намішати саламахи з діалектів Фльоренції, Болонії та Міляна, як дехто думає. Ні, вони з кожного витягли олію, і з неї вже зробили мову. Вибірайте ж із народньої мови саме зерно з полови. Я певен, що з відповідним почуттям, та з вашим молодим завзяттям ви того доб'єтесь. Я мов бачу вже відродження нової романської мови, гарної і згучної, мов найкраща італіянська.

Адольф Дюма був сам Провансалець і зі своїм гарячим темпераментом, із усім своїм досвідом старого паризького бійця, наспів, наче покликаний, щоб показати фелібрам шлях до Парижу. Коли я, нарешті, скінчив свою поему, але ще не віддав до друку, один приятель закликав мене до Парижа. Я згодився, і так несподівано поїхав я в Париж і пробув там із тиждень. Розуміється, я взяв свій рукопис зі собою, й, набігавшись та обдивившись од *Notre Dame* до Лювра та від Вандомської Площі до Тріумфальної Арки, пішов, як годилось, до Дюма.

— Ну, що, як Мірейо, — спитав він мене: — скінчили?

— Скінчив, — кажу, — осьде вона в рукописі.

— Слухайте, — каже: — коли вже про неї мова, прочитайте мені одну пісню.

Коли я прочитав першу —

— Читайте далі, — каже Дюма.

Я прочитав другу, далі третю, далі четверту.

— На сьогодні буде, — каже: — приходьте завтра, читатимем далі; але вже відтепер можу вам сказати, коли ваша поема й далі йде таким темпом, то ви маєте перед собою більший успіх, ніж на який сподівались.

На другий день я вернувся, ми прочитали ще чотирі, а третього скінчили поему. Того самого дня Адольф Дюма післав у «Gazette de France» ось якого листа:

«Gazette de Midi» вже сповістила про приїзд у Париж Містралю, відомого провансальського поета. Хто такий той Містраль, ніхто не знає. Мене питають, а я боюся дати відповідь, якій не повірять, така вона несподівана, особливо, в наші часи, коли, здавалось, усі поети й сама поезія перемерли. Французька Академія років через десять, своїм звичаєм, помітить нову славу, коли всі вже давно признають її. Годинник Академії часто так за-

пізняється. Я ж хочу бути першим, що відкрив того, кого можна назвати провансальським Віргілієм, пастухом із Мантуї. Часто говорено, що нашому краєві, двічі римському, класичному і католицькому, потрібна національна поема, щоб увіковічнити сю давню мову країни, її чисту віру та звичаї. Я маю сю поему в руках, вона складається з дванадцятьох пісень. Автор її Фредері Містраль, за котрого я поручуюсь моїм словом честі, якого ніколи не давав навманя».

Сей безсистемний лист зробив проте вражіння у пресі; дехто, жартуючи, обізвався:

«Кажуть, що містраль (вітер) обернувся в поему у дванадцяти піснях. Побачимо, який із того вітру глузд!»

Але Дюма був цілком задоволений зі своєї бомби і, стискаючи мені на прощання руку, казав:

— Тепер, мій друже, вертайтеся до Авініону та друкуйте вашу «Мірейо», а критика не забариться, бо ми їй у самому Парижі кинули визив.

Перед моїм від'їздом мій добрий земляк повів мене до Лямартіна¹⁾, який був його

¹⁾ Alphonse M. L. Lamartine (1790—1869) визначний французький поет, плодовитий письменник, історик, політик і т. д.

приятелем. Великий поет описав мою візиту до нього у своєму «Cours familier de Littérature» у сороковій «Розмові»:

«Над вечір, бачу, входить Адольф Дюма, а за ним скромний і гарний молодий чоловік, просто, але елегантно одягнений, по старому авініонському звичаю, що походить іще з часів коханця Ляври. Се був Фредері Містраль, молодий селянський поет, який подібно Бернсові¹⁾, шотландському хліборобові, став провансальським Гомером.

«Його просте, скромне і приємне обличчя не мало жадної напружености, яку так часто можна помітити в людей, що звать себе народніми поетами, а мають більш амбіції, ніж геніяльності. Те, що натура сама дала, треба носити в собі без жадних претенсій та чванства. Молодий Провансалець, видно було, почував себе зовсім вільно зі своїм генієм; ніщо його не в'язало, бо він не хотів робити зі себе щось більше, аніж був із природи. Повна пристойність, той інстинкт молодости всіх станів, який дає пастухам і королям однакову гідність і грацію в поведінці і в розмові, опановувала його особою. Все в ньо-

---

¹⁾ Robert Burns (1750—1796) народній шотландський поет-кобзарь; його чудові вірші, складені на народній лад, мали великий вплив на англійських поетів: В. Скотта, Шеллі, Байрона.

му мало вигляд правдивості, він цікавив, подобався і міг схвилювати. Крізь його мужню красу видко було сина одної з тих красунь-Арлезіянок, яких можна здібати в нас на півдні, прекрасних, мов живі грецькі статуї.

«Містраль сів за стіл у моєму паризькому помешканню так просто, відповідно до відвічних законів гостинності, як би й я сів за стіл його матері в їхній рідній хаті. За обідом розмова наша була сердешна, й вечір минув непомітно під щебетання пташок у моєму садочку, який був завбільшки з хустину Мірейо.

«Містраль прочитав нам кілька своїх віршів ніжною й нервовою провансальською мовою, яка мені нагадувала то мужність латинської, то грацію атицької. Моя звичка до романських *patois*, якими я розмовляв у дитинстві, давала мені змогу зрозуміти сю мову. То було кілька ліричних віршів; вони мені сподобались, але не захопили. Геній молодого поета був не в них, там йому було тісно: йому треба було епопеї, щоб розгорнути крила. Він тоді вертався додому й обіцяв прислати один із перших примірників своєї поеми. З тим і пішов».

Я повернувся у Прованс, щоб друкувати «Мірейо» і, скінчивши, послав перший при-

мірник Лямартінові. Швидко після того мій приятель Ребуль показав мені листа від Лямартіна, де той писав ось що:

«Я прочитав ‚Мірейо‘ . . . До сього часу не було ще нічого, що б так передавало цей багатий національний дух Прованса. Там у самому сонці є магічна сила. Мене так уразила ця поема, що я уділив їй цілу ‚Розмову‘ в ‚Cours familier de Littérature‘. Скажіть про це п. Містралеві. Справді, від Гомерових часів не було ще такого чистого джерела народньої поезії. Я сказав би: це справжній Гомер.»

Адольтф Дюма, зі свого боку, мені писав: «Учора ввечері я був у Лямартіна. Він мене зустрів, зовсім схвильований, і наговорив мені ще більш, аніж я писав у ‚Gazette de France‘. Він, каже, прочитав і зрозумів Вашу поему від краю до краю. Тричі перечитав і від того часу не покидає її, й нічого инчого не читає. Дочка його додала, що не могла й на хвилину відібрати від нього книжки, щоб самій почитати. Він присвятив цілу розмову Вам і ‚Мірейо‘ й попросив у мене кілька біографічних деталей про Вас, які я йому оце саме посилаю. Вчора цілий вечір розмова була тільки про Вас. Лямартін і я розібрали Вашу поему від першого слова до останнього. Коли він так говоритиме і в ‚Cours familier de Littérature‘, Ваша слава запевнена на цілий

світ. Він каже, що Ви „Гек із Кіклядів“, що Ви Гомер. Він доручив мені написати Вам усе, що я хочу, й додає, що я ні в яким разі не можу прибільшити, так він зачарований Вами».

Сорокова «Розмова» в «Cours familier de Littérature» з'явилась місяць після того під заголовком: «По́ява в Провансі епічної поеми». Лямартін присвятив вісімдесят сторінок поеми «Мірейо», й його слова були апотеозом всіх тих, що привітали нашу селянську поему в провансальській, південно-французькій та паризькій пресі. Я засвідчив свою вдячність Лямартінові, присвятивши йому поему у другому виданні.

Тут я дійшов до поворотного пункту свого життя, й на цьому і скінчу свої спогади. Дальша історія мого життя — буде історією моїх творів, і через те належить — громаді.

93. М. Вовчок, Сон, Одарка, Чари, Ледащиця.
- 94—98. Лейкий Б., Начеръ іст. україн. літер., книжка П.
99. М. Вовчок, Інститутка.
- 100—103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
104. Аверченко, Гуморески.
105. Барвінок Г., Русалка.
- 106—107. Лейкий Богдан, М. Шашкевич (Літературні характеристики укр. письменників, II), з ілюстр.
- 108—1106. Куліш П., Чорна Рада (повість), з ілюстраціями, з вступом і поясненнями Б. Лепкого.
111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
- 112—113. Бергзон А., Вступ до метафізики.
114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
- 115—120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, II.
- 121—123. Кобилянська О., Земля I, повість.
- 124—126. Кобилянська О., Земля II, повість.
- 127—128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
- 130—134. Маковей О., Заліссе, повість.
- 135—139. Гониський О., У гостях добре, дома ліпше, повість.
- 141—142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
- 143—1446. Федькович Ю., Оповідання.
145. Гринюк Лесь, Весняні вечери, новелі.
147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
- 149—149а. Шевченко Т., Музика, повість.
150. Бродивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
- 151—151а. Шевченко Т., Артист, повість.
- 152—153. Карпенко-Барий, Бурлака, драма.
154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
- 155—156. Шевченко Т., Гайдамаки, поема.
157. Федькович Ю., Люба—згуба, повість.
158. Шніцлер Артур, Ляйтнант Густль, новеля.
- 159—160. Левицький-Нечуй Ів., Пропащі, повість.
161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
163. Кобилянська Ольга, Природа, новеля.
- 164—165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцикевич.
- 166—167. Карпенко-Барий, Житейське море, комедія.
- 168—170. Єфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм., III).
171. Маркс Карл, Наймана праця й капітал.
- 172—173. Мирний Панас, Лихі люде, повість.
- 174—176. Дорошенко Дмитро, Пантелеймон Куліш (Літер. характер. укр. письм., IV).
- 177—179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.

